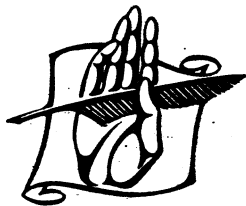

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1975
METAI

LEIDYKLA „MOKSLAS“ • VILNIUS • 1976

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEMICAL BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1975

VILNIUS

1976

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1975

VILNIUS

1976

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР

НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ГОД
1975

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МОКСЛАС» • ВИЛЬНИУС • 1976

Redakcinė kolegija

Jonas DOBROVOLSKAS, Juozas JURGINIS, Nijolė KUNCYTĖ, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė), Henrikas ŠADŽIUS (vyr. redaktoriaus pavaduotojas), Adolfas TAUTAVIČIUS, Antanas TYLA, Bronius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius), Regina ŽEPKAITĖ

Vilnius, T. Kosciuškos 30
Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas
Вильнюс, ул. Т. Костюшки, 30
Институт истории Академии наук Литовской ССР

M $\frac{0164-086}{M854(10)-76}$ Z-76

© LTSR MA Istorijos institutas, 1976

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

V. Kancevičius. 1940 metų birželis Lietuvoje. „Mintis“. Vilnius, 1973, 110 p., 8000 egz.

Į mokslinių populiarių knygų seriją „Lietuvos istorija“ įeina Vytauto Kancevičiaus knyga, kurioje autorius siekė detaliau, negu anksčiau rašytuose darbuose, „panagrinėti revoliucinius 1940 metų birželio įvykius ir Lietuvos Komunistų partijos kovą už pirmųjų socialistinės revoliucijos laimėjimų įtvirtinimą“.

Rašydamas apie laikotarpį iki 1940 m. birželio vidurio, savo dėmesį autorius sutelkia į objektyvias sąlygas, be kurių neįmanoma socialistinės revoliucijos pergalė, kad įrodytų, jog 1940 m. Lietuvoje visiškai subrendo revoliucinė situacija.

V. Kancevičius, analizuodamas istorinius faktus, atskleidžia sudėtingą tarptautinę Lietuvos padėtį, parodo, kad šalia buvo stipri, agresyvi hitlerinė Vokietija, neslėpusi savo ketinimų per Lietuvą pulti Tarybų Sąjungą, tuo tarpu TSRS, siekdama apginti savo vakarines sienas, buvo suinteresuota išsaugoti Lietuvą ir kitas Pabaltijo valstybes nuo hitlerinės agresijos. Išsiliepsnojęs antrasis pasaulinis karas atskyrė Lietuvos buržuaziją nuo Vakarų imperialistų. Tokiomis aplinkybėmis valdantieji fašistinės Lietuvos sluoksniai 1939 m. spalio mėn. priėmė TSRS pasiūlytą savitarpio pagalbos sutartį. Autorius, kaip ir kiti istorikai, pabrėžia, kad sutartis atitiko ne tik TSRS, bet ir Lietuvos liaudies gyvybinius interesus, sulaukė Vokietiją nuo ketinimo tuoj pat užgrobti Lietuvą ir kitas Pabaltijo valstybes. Sutartis įpareigojo nesudarinti jokių sąjungų ir nedalyvauti koalicijose, nukreiptose prieš vieną iš susitariančiųjų šalių. Ši aplinkybė „kiek suvaržė Lietuvos buržuazijos ryšius su Vakarų imperialistinėmis valstybėmis“ (p. 16), kilęs karas dar labiau susilpnino jų pozicijas Pabaltijyje. Tarptautinė padėtis 1940 m., teisingai pabrėžia autorius, buvo palanki socialistinės revoliucijos pergalei Pabaltijo šalyse.

Išsivysčiusio Klaipėdos krašto ir vienintelio prekybos uosto netekimas, pasunkėjęs prekybos sąlygos antrojo pasaulinio karo metais, ekonomiškai atsilikusių Vilniaus krašto prijungimas sukretė ūkinį Lietuvos gyvenimą. V. Kancevičiaus knygoje detalai parodomi ekonominiai Lietuvos sunkumai, labai pablogėjusi liaudies masių materialinė padėtis. Tai buvo vienas iš svarbiausių revoliucinės situacijos požymių, objektyviai stūmusių darbo žmones į revoliucinę kovą.

Ypač kruopščiai autorius surinko ir pateikė faktus, rodančius „giliai ir aštrią valdančiųjų viršūnių ir visos buržuazijos klasės krizę“ (p. 22). Knygoje gausiai cituojami buržuazinės spaudos bei atskirų veikėjų pareiškimai, liudijantys, kad Lietuvos valdantieji sluoksniai 1939 m. pabaigoje—1940 m. pradžioje nematė išeities iš susidariusių ekonominių sunkumų ir brandusios politinės krizės. Viena iš priemonių kylančiam liaudies nepasitenkinimui slopinti buvo sustiprintos represijos, tačiau jos sukėlė dar didesnę pasipiktinimą ir pasipriešinimą.

V. Kancevičius atskleidžia kontrrevoliucijos planus fašistiniam režimui Lietuvoje išlaikyti. Čia ir mėginimai susivienyti su Latvijos bei Estijos fašistais, ir siekimas suartėti su hitlerine Vokietija, prekybos naujos sutartys, pajungusios Lietuvos ekonomiką Vokietijos interesams, ir ryšiai su imperialistinių šalių žvalgybomis. Knygoje smulkiai parodoma A. Smetonos ir jo bendrininkų veikla, pažeidusi 1939 m. spalio mėnesį sutartį su TSRS ir ruošusi

išdavikišką Lietuvos pasidavimą Vokietijos globai, net ginkluotą susiremimą su Tarybų Sąjunga (p. 44—46). Šiais klausimais panaudota daug naujų istorijos šaltinių.

Tačiau „smurtu paremtas fašistinis režimas neturėjo jėgų, kurios jį išgelbėtų“ (p. 50), ir tai įtikinamai parodyta recenzuojamoje knygoje. 1940 m. birželyje vienintelė reali politinė jėga, turėjusi įtakos Lietuvos liaudžiai, buvo Lietuvos Komunistų partija.

Artėdamas prie 1940 m. birželio vidurio, autorius lyg sulėtintuose kino kadruose parodo lietuviškojo fašizmo agoniją. Čia matome retai mūsų istorikų veikaluose sutinkamą bandymą motyvuoti atskirų asmenų veiksmus, atskleisti jų psichologiją. Įdomu kartu su autoriumi pasekti, kaip įvairūs buržuazijos sluoksniai elgėsi tuo momentu, kai fašistinis režimas faktiškai žlugo ir iniciatyva, išslydusi iš buržuazijos rankų, perėjo LKP vadovaujama darbininkų klasei bei visiems darbo žmonėms. Parodomas A. Merkio ir kitų buržuazinių veikėjų naivumas, nesugebėjimas suprasti vykusio istorinio proceso. Tačiau buržuazinių veikėjų nuotaikas, jų blaškymasis po birželio 15-osios jau neturėjo poveikio istorijos eigai. Todėl autoriui vertėjo sutelkti dėmesį į tuos, kurių veikla sutapo su pažangiu vystymusi, — į revoliucinę stovyklą.

Smulkiai išnagrinėjęs objektyvias sąlygas socialistinės revoliucijos pergalei pasiekti Lietuvoje, autorius nepakankamai dėmesio skiria subjektyvių sąlygų subrendimui parodyti. Šis klausimas nušviečiamas, panaudojant jau žinomą medžiagą, labiau apibendrintai. Tuo tarpu socialistinės revoliucijos dalyvių atsiminimai, paremti istoriniais dokumentais, būtų suteikę galimybę bent iš dalies atkurti to meto revoliucinio fronto nuotaikas, duoti psichologiškai pagrįstus kovotojų portretus.

Rašydamas apie sudėtingą ir kupiną įvykių birželio antrąją pusę, autorius parodo taisyklų socialistinės revoliucijos vystymąsi, LKP sugebėjimą panaudoti prieštaravimus buržuazijos viduje ir „įvykdyti visus esminius politinio ir ekonominio gyvenimo pertvarkymus konstituciniu būdu“ (p. 81). Čia ryškiais potėpiais nupiešta įvairiapusė LKP ir Liaudies vyriausybės veikla, taip pat kūrybinė liaudies masių iniciatyva, labiau žinajai valstybės aparatą laipsniškai pakeičiant nauju, sugebančiu ginti liaudies interesus. Pagrįstai įrodomas objektyvus būtinumas Tarybų Lietuvai susivienyti su kitomis tarybinėmis respublikomis ir įsijungti į TSRS. Šioje dalyje parodyti konkretūs istorijos veikėjai. Tačiau čia pasigendame gilesnio aprašomojo proceso apmąstymo, dėmesys sukauptas į išorinę įvykių eigą.

Knygoje nagrinėjama tema paliečia daug sudėtingų ir konkrečių istorinių ir teorinių klausimų. Tačiau kai kurie teoriniai teiginiai ir apibendrinimai iškelti paankstintai. Komunistų Internacionalo VII kongrese, kaip žinome, komunistų partijoms buvo iškeltas uždavinys ginti buržuazines demokratines laisves nuo fašizmo puolimo, antifašistinio liaudies fronto pagrindu vienyti su visomis jėgomis, sugebančiomis kovoti prieš fašizmą. Žinoma, komunistų partijos niekuomet neužmiršta savo galutinio tikslo — kovos už socialistinę revoliuciją, bet antrojo pasaulinio karo išvakarėse daugumoje Europos šalių svarbiausias dalykas buvo kova prieš fašizmą, prieš naujo pasaulinio karo grėsmę. Tuo tarpu Lietuvoje demokratinis antifašistinis judėjimas, LKP vadovaujamas, 1940 m. susiliejo su revoliucine proletariato ir kaimo varguomenės kova už socialistinę revoliuciją. Visa tai autorius ir turėjo trumpai paaikškinti. V. Kancevičiaus naudojama formulė „kova už demokratiją yra sudėtinė kovos už socializmą dalis“ dar nebuvo iškelta Komunistų Internacionalo VII kongrese. Tada dar trūko komunistų ir revoliucinio darbininkų judėjimo praktikos, kad galima būtų iki galo atskleisti kovos už demokratiją ir socializmą savitarpio ryšius¹. Tik 1960 m. Komunistų ir darbininkų partijų atstovų Maskvos pasitarimo pareiškime, remiantis sukauptu revoliucinio judėjimo patyrimu, buvo iškeltas minėtas teiginys apie kovos už demokratiją ir socializmą santykį. Todėl kalbant apie Kominterną ir LKP veiklą iki 1940 m., ši formulė nėra tinkama (p. 6).

Netiksliai rašoma apie antifašistinį liaudies frontą. Iš V. Kancevičiaus teksto (p. 64) atrodo, jog toks frontas Lietuvoje buvo organizaciniu požiūriu įformintas, kaip Prancūzijoje ar Ispanijoje. Lietuvoje tik vyko k o v a už antifašistinio liaudies fronto sukūrimą. Tai buvo LKP taktika sutelkti įvairiausių politinių pažiūrų jėgas, sugebančias kovoti prieš fašizmą. Be to, antifašistinio liaudies fronto jėgoms tiesiogiai nebuvo keliamas uždavinys kovoti „už socializmą“ (p. 64) arba „už buržuazijos diktatūros nuvertimą“ (p. 6). Tos demokratinės jėgos, kurios bendradarbiavo su LKP ir, revoliucinės darbininkų klasės vadovaujamos, tik-

¹ Лейбзон Б. М., Шириня К. К. Поворот в политике Коминтерна. М., 1965, с. 167.

rai kovojo prieš fašizmą, galų gale suprato socialistinės revoliucijos būtinumą ir įsitraukė į socialistinius pertvarkymus. Bet tai jau kitas klausimas.

Nenorėčiau sutikti su teiginiu, kad „krikščionys demokratai ir liaudininkai visą laiką siekė buržuazinės demokratijos“ (p. 48), tuo labiau, kad tai prieštarauja p. 61 išdėstyti šių partijų pozicijai tautininkų valdymo metais.

Populiariame leidinyje gal reikėjo nors išnašose nurodyti svarbesnius politinio gyvenimo įvykius, kurie tekste neatsispindi. 19-ame puslapyje A. Merkys figūruoja kaip Kauno m. burmistras, 23-iam — jau ministras pirmininkas, o kada sudaryta A. Merkio vyriausybė, — neaišku. Rašant apie M. Gedvilio paskyrimą vidaus reikalų ministru (p. 82), nepabrėžiamas toks svarbus momentas, kad tai buvo pirmasis komunistas Liaudies vyriausybėje.

V. Kancevičiaus knyga yra vertinga ne tik kaip istorijos mokslą populiarizuojantis veikalas. Joje plačiai panaudota ir nauja archyvinė medžiaga, ir revoliucinių bei buržuazinių veikėjų atsiminimai, taip pat kiti nauji istorijos šaltiniai. Tai viena iš nedaugelio patraukliai ir kartu dalykiškai parašytų Lietuvos TSR istorijos knygų.

Gausūs ir įvairūs istorijos šaltiniai suteikė galimybę autoriui iškelti originalių minčių, padaryti naujų apibendrinimų, pareikšti įdomių pastabų.

Sigita Noreikienė

G. Butkus. Mašinų-traktorių stotys Lietuvoje. „Mintis“. Vilnius, 1973, 170 p., 800 egz. (Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas)

Iki šiol tarybinėje Lietuvos istoriografijoje nebuvo vientiso darbo, nušviečiančio mašinų-traktorių stočių susikūrimą, raidą ir reikšmę respublikos žemės ūkio vystymuisi, nors apie jų veiklą Lietuvoje vienu ar kitu aspektu buvo rašę istorikai ir ekonomistai. Šią spragą užpildo recenzuojama monografija.

G. Butkus, pasinaudodamas pirmųjų darbais, gausia archyvine bei statistine medžiaga, parodo, kaip Komunistų partija ir Tarybinė vyriausybė, panaudodamos kitų tarybinių respublikų patyrimą bei paramą, vadovavo kuriant ir stiprinant MTS. Naujas darbininkų klasės būrys Lietuvos kaime — mašinų-traktorių stočių darbininkai — turėjo padėti stiprinti darbininkų klases ir valstietijos sąjungą, teikti darbo valstiečiams gamybinę paramą, ruošti prielaidas valstiečių ūkių kolektyvizacijai, visokeriopai stiprinti kolūkinę santvarką. Remdamasis agrarine to meto politika, monografijos autorius nagrinėja konkrečius MTS veiklos klausimus.

Pirmajame skyriuje autorius analizuoja MTS kūrimo Lietuvoje 1941 m. procesą. Apžvelgęs žemės ūkio darbų mechanizavimo lygį buržuazijos valdomoje Lietuvoje, agrarinius pertvarkymus ir naujakurių padėtį, atkūrus Tarybų valdžią krašte, autorius sustoja prie MTS kūrimo, jų materialinės-techninės bazės stiprinimo, mechanizatorių kadrų ruošimo ir kitų klausimų, parodo MTS ir valstietijos santykius bei MTS gamybinės veiklos Lietuvos kaime rezultatus. Čia skaitytojas ir pasigenda duomenų apie tai, kiek traktorių ir kitų mašinų MTS buvo perduota iš nacionalizuotų stambiųjų ūkių ir kiek gauta iš kitų respublikų. Be to, darbe nėra apibendrinančių duomenų apie MTS traktorininkų skaičių, jų išsilavinimą, socialinę kilmę.

Rašydamas apie MTS atkūrimą ir išvystymą pirmaisiais pokario metais, autorius nurodo tiek bendras partijos ir vyriausybės priemones hitlerinės okupacijos padariniams žemės ūkyje likviduoti, tiek konkrečias priemones MTS bei mašinų-arklių nuomojimo punktams (MANP) atkurti ir išvystyti. Parodoma žala, kurią MTS bei MANP padarė hitlerinė okupacija ir karas, jų atkūrimo sunkumai. Aptariamojo laikotarpio pradžioje, kai buvo silpna MTS materialinė-techninė bazė, trūko mechanizatorių ir kitų darbuotojų, kai siutėjo ginkluotų buržuazinių nacionalistų gaujos, stotys aptarnaudavo nedaug darbo valstiečių, tačiau pamažu MTS bei MANP parama ėmė naudotis vis daugiau darbo valstiečių, ypač naujakurių. Kartu mažėjo buožiųjų galimybes išnaudoti darbo valstietiją.

Didžiausias dėmesys knygoje skiriamas MTS veiklai valstiečių ūkių ištisinio kolektyvizavimo laikotarpiu. Autorius įtikinamai parodo didžiulį MTS vaidmenį, paruošiant ištisinio valstiečių ūkių kolektyvizavimo sąlygas, įgyvendinant techninio žemės ūkio perginklavimo pradinį etapą.

Vertinga yra, kad autorius analizuoja ne tik tai, kokią gamybinę-techninę bei organizacinę paramą darbo valstiečių ūkiams ir pirmiesiems kolūkiams teikė MTS, bet ir parodo mašinų-traktorių stotis kaip politinio-masinio darbo centrus kaime, kaip Tarybų val-

džios svertus, stiprinant darbininkų klasės ir darbo valstietijos sąjungą. Knygoje analizuojamas MTS politinių skyrių darbas, idėjiškai auklėjant kaimo darbo žmones, kuriant ir stiprinant partines bei komjaunimo organizacijas, stiprinant kolūkinę santvarką.

Knygoje taip pat išryškinta broliškųjų ir tarybinių tautų parama, dėl ko buvo žymiai išplėstas MTS tinklas, sustiprinta materialinė-techninė bazė. Be kitų aplinkybių, pagerėjusi MTS veikla buvo viena iš svarbiausių prielaidų sparčiam Lietuvos kaimo socialistiniam pertvarkymui.

Autoriaus sukaupta gausi faktinė medžiaga teikė galimybę daryti platesnius apibendrinimus, gilesnes išvadas.

Autoriui, priekaištas būtų tas, kad knygoje daugoka mažai reikšmingų faktų ir skaičių.

G. Butkus sėkmingai atskleidė MTS vystymosi procesą, jo dialektiką, parodydamas priežastis, dėl kurių MTS buvo reorganizuotos. Jų reorganizavimą autorius pagrįstai vertina kaip svarbų socialinį-ekonominį ir politinį reiškinį, turėjusį didelę įtaką tolesniam kolūkinės gamybos vystymui ir sukėlusį nemažų struktūrinių pakeitimų kolūkinėje valstietijoje. Kartu autorius parodo ir kai kuriuos trūkumus bei klaidas, sumažinusias reformos efektyvumą. Paskutiniame knygos skyriuje (1953—1958), palyginus su kitais, galėjo būti daugiau medžiagos, liečiančios ne tik mūsų respubliką, nes reforma tuo pačiu metu buvo vykdoma visoje šalyje.

G. Butkaus monografija yra vienas iš aktualių pokarinio laikotarpio Lietuvos istorijos tyrinėjimų, objektyviai parodanti ir sunkumus, susijusius su MTS organizavimu, jų atkūrimu, stiprinimu bei veikla, ir laimėjimus, pasiektus per palyginti istoriškai trumpą laiką tarpą Tarybų Lietuvos kaime.

Eugenijus Šopa

Lietuvių liaudies architektūros paminklai, I, Zervynų kaimas, red. Kazys Šešelgis. „Periodika“. Vilnius. 1974, 49 p.+108 p. iliustr., 900 egz. (Lietuvos TSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija. Vilniaus inžinerinis statybos institutas)

Gyvenamųjų ir ūkinių pastatų tyrinėjimuose greta etnografų ne mažiau nusipelnę yra ir architektai, inventorinę daugelį objektų, paskelbę leidinių ir straipsnių. Prie naujausių darbų šia tematika priklauso Zervynų kaimo (Varėnos raj. Marcinkonių apyl.) inventorizacijos medžiaga su įvadinio ir tiriamųjų straipsniais.

Įvade, parašytame K. Šešelgio, pirmiausia nurodomi liaudies architektūros savitumai. Firmuoju brožuojama laikoma tolygiai kylanti ir nenutrūkstanti jos augimo kreivė. Antrasis požymis — masinis dalyvavimas kūrybos procese tų, kurie naudojami jos vaisiais (nusakoma, kokias sąlygas užsakovas pateikia dailidei, ką individualaus šis gali pasiūlyti). Pastarasis brožuotas nulemia trečiąją liaudies architektūros savybę — regioninius savitumus. Architektūrinių krypčių paplitimas priklausė nuo to, kiek intensyvūs atskirose epochose buvo ryšiai tarp atskirų kraštų; liaudies architektūros raidą visuomeniniai ryšiai veikė daug silpniau. Kaimo meistrai, ypač feodalizmo laikotarpiu, dirbo neplačioje apylinkėje. Dėl to liaudies architektūra įgavo aiškių regioninių brožų. Ketvirtasis brožuotas — tenkinti plačiųjų liaudies masių poreikius — grynai utilitarinis. Remdamasis šiais liaudies architektūros savitumais, autorius daro išvadą, kad jos tyrimas turi didelę reikšmę mokslui ir praktikai.

Kauno Politechnikos instituto (1971 m. jo architektūros skyrių perkėlus į Vilnių, — Vilniaus Inžinerinio statybos instituto) architektai jau nemažai metų įvairiose Lietuvos vietose tyrinėja liaudies statybą. 1970 m. Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos finansuojami, jie ėmėsi inventorizuoti respublikinės reikšmės liaudies architektūros paminklą — Zervynų kaimą. Įvade rašoma, kad 1966 m. šį kaimą tyrinėjo Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos organizuota ekspedicija. Iš tikrųjų gi ši pirmoji Vilniaus kraštotyrininkų kompleksinė ekspedicija, išgarsinusi Zervynų kaimą, buvo surengta 1963 metais. Reikėjo paminėti ir pirmąjį, nors dar kuklų, leidinį „Zervynos“ (1964 m.) su I. Butkevičiaus apžvalginio straipsniu apie sodybas ir trobesius.

Didžiausią teksto dalį — „Liaudies architektūra Zervynose“ — parašė K. Čerbulėnas. Tyrinėjime liečiami šie klausimai: 1) vieta ir žmonės, 2) kaimas, 3) trobesių statyba, 4) trobesių funkciniai tipai, 5) Ūlos pakrančių gyvenviečių architektūra.

Remdamasis minėtu leidiniu „Zervynos“, autorius rašo apie kaimo gamtą, jo istoriją nuo seniausių laikų, apie gyventojų verslus (žemdirbystę, gyvulininkystę, bitininkystę, žvejybą, grybavimą), minimos populiariausios kaimo gyventojų pavardės (p. 8), p. 23 nuro-

doma, kad daugiausia yra Tamulevičių. Čia vertėjo paaikinti, kad kitos panašios pavardės (Tamuliai, Tamulioniai, Tamulaičiai) šiame kaime yra ne tokios jau senos: kai 1939 m. Lietuvai buvo gražintas Vilnius ir dalis Vilniaus krašto, vietos administracija iš gausios Tamulevičių pavardės padarė kitas jai giminingas pavardes.

Zervynų kaimo sodybų ir pastatų išplanavimą nulėmė reljefas, todėl čia vietoj šiam kraštui būdingų gatvinių kaimų, įvestų valakų reformos metu, trobesiai statyti įvairiai: galais, šonais, net kampais į gatvę. Socialinė-ūkinė tradicija, iki XX a. pradžios išlikimas didelių šeimų-draugių sudarė sąlygas grupinėms sodyboms susidaryti. Pušynų apsuptas Zervynų kaimo trobas pajavairina lapuočiai, kuklūs sodai. Išliko čia gelių darželių tradicijos.

Vertingi ir įdomūs duomenys apie zervyniškių trobesius stačiusius meistrus (šių dalykų paprastai pasigendame net etnografų darbuose). Rašant apie statybines medžiagas, pastebėta, kad Ūlos paupio kaimuose labai trūksta akmenų, ir dėl to pamatams naudojamos į žemę sukamos trinkos. Detalai nagrinėjami sienojų sujungimo būdai, stogų konstrukcijos. Zervynose rasta nemažai dvigalių pirklių. Tai irgi buvusių šeimų-draugių palikimas. Joms išnykus ir smulkėjant ūkiams, išplito viengalės pirkios. Daugumos zervyniškių pirklių elementų raida būdinga visai Aukštaitijai, tačiau čia išliko senoji tradicija — pagrindinė patalpa baldais nesuskirstyta į atskiras dalis.

Nagrinėjant statybos ir interjero keitimąsi šiame šimtetyje, neužmiršti ir pakeitimai, vykstantys dabartiniais metais. Tai bus dėkinga medžiaga būsimiems tyrinėtojams.

Išvalgiai nagrinėjami ir kiti pastatai — svirnai, tvartai, kluonai, pirtys, grybų džiovyklos, mažoji architektūra. Negausūs maisto produktų išteklių buvo laikomi vienos patalpos svirnuose. Čia ir vedusios poros miegodavo. Tai, matyt, senas paprotys. Jį mini K. Henenbergeris (XVI a.), aprašydamas Prūsijos lietuvius. Tuo tarpu Žemaitijoje svirnų kamarose miegodavo tik suaugę šeiminių vaikai ir samdiniai. Rašant apie mažąją architektūrą, vertėjo paminėti šiuo metu Dzūkijoje (ir visoje Lietuvoje) retą paminklą — stogastulpį, esantį kaimo viduryje. Zervynose, kaip ir daugelyje Dzūkijos kaimų, yra savos kapinės. Ir tradiciniai, ir naujieji paminklai jose gana kuklūs. Autoriui reikėjo parašyti ir apie kapinių tvorą, apželdinimą, kapų sutvarkymą.

Penktajame skyrelyje Zervynos parodytos Ūlos pakrančių gyvenviečių fone. Šiems kaimams yra būdingos grupinės sodybos su erdviais bendrais kiemais.

Leidinyje gausu priedų, vertingų istorijos ir pačios architektūros raidai tyrinėti. Tai ekspedicijos organizavimo aptarimas ir 3 lentelės: sodybų ir pastatų sąrašas, inventorizacijos metu surinktos medžiagos sąrašas, ekspedicijos struktūra ir dalyvių sąrašas. Rašoma, kad kaime suinventorizuotos 36 sodybos. Tuo tarpu saugomų kultūros paminklų sąrašė nurodoma, kad Zervynose yra 48 sodybos¹, tad nebeaišku, koku principu jos inventorizuojamos.

Puikios iliustracijos (nuotraukos, brėžiniai, lentelės). Tai bendri kaimo, gatvės, sodybų, trobesių vaizdai, pastatų fasadai, planai, išilginiai ir skersiniai piūviai, konstrukcinės detalės. Pageidautina, kad piešiniai būtų dokumentiškesni.

Leidinyje yra ir plačios santraukos rusų, vokiečių bei anglų kalbomis, taip pat iliustracijų sąrašas bei turinys. Pasitaiko vienas kitas redakcinis ar techninis neapsižiūrėjimas. Santraukoje anglų kalba be reikalo Zervynos virto Zervynais. Jei pirma dedama vokiška, paskiau angliška santrauka, tokios pačios tvarkos reikėjo laikytis ir turiniuose. Įklijoje paaikškinimai beveik neįskaitomi.

Šis leidinys visu kuo puikiai reprezentuoja lietuvių liaudies architektūrą ir jos tyrinėtojų — Vilniaus Inžinerinio statybos instituto dėstytojų bei studentų — darbą. Tik labai jau mažas leidinio tiražas, net visi jo pageidavusieji vilniečiai negalėjo įsigyti.

Reikia tikėtis, kad šio instituto architektai imsis inventorizuoti ir kitus į saugotinų kultūros paminklų sąrašą įtrauktus ir neįtrauktus liaudies architektūros objektus, o medžiagą skelbs atskiromis knygomis (tai rodytų viršelyje ir tituliname lape esantis skaitmuo). Paskelbus duomenis apie saugomus kaimus, reikėtų toliau inventorizuoti atskiras sodybas, gyvenamuosius, ūkinius, visuomeninius pastatus, mažąją architektūrą ir visą tą medžiagą publikuoti.

Vacys Milius

¹ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. V., 1973, p. 355.

Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв., под ред. акад. Б. А. Рыбакова. «Наука». Москва, 1974, 424 p., 2300 egz.

Šiame straipsnių rinkinyje¹ (rinkinį sudaro 25 straipsniai) lyginamuoju metodu tiriami būdingiausi pereinamojo laikotarpio iš feodalinio susiskaldymo į centralizuotų valstybių susidarymą procesai, vykę Senovės Rusios ir Lenkijos valstybėse, su kuriomis Lietuvą siejo glaudūs istoriniai ryšiai. Spręsdami svarbius Lenkijos ir Rusios socialinės-ekonominės, politinės ir kultūrinės raidos XII—XIV a. klausimus, lenkų ir tarybiniai istorikai atskleidžia feodalinio susiskaldymo, atskirų žemių konsolidacijos, nacionalinio vieningumo formavimosi dėsningumus, parodo išorinių veiksnių įtaką šiai raidai ir viso to atsispindėjimą dvasinėje bei materialinėje ano meto kultūroje. Kai kuriuose straipsniuose nagrinėjami ir Lietuvos istorijos klausimai.

Senovės Rusios ir Lenkijos valstybių susiskaldymo į savarankiškas žemes-kunigaikštystes dėsningumus, šių žemių istorinio vystymosi specifika, konsolidacijos tendencijų atsiradimą ir pasireiškimą nagrinėja tarybiniai istorikai — B. Rybakovas („XII a. rusų metraštininkų politinės idėjos“), L. Cerepinas („Rusiškų žemių politinio vystymosi XII—XIII a. pradžioje būdai ir formos“), V. Pašuta („Istorinė Rusios feodalinio susiskaldymo reikšmė“), P. Toločka („Kijevas ir Pietų Rusia feodalinio susiskaldymo laikotarpiu“), V. Kučkinas („Žemutinis Naugardas ir Ž. Naugardo kunigaikštystė XIII—XIV a.“) ir lenkų tyrinėtojai — A. Geištoras („Etninis ir regionalinis lenkų bendrumas viduramžiais“), R. Hekas („Feodalinis susiskaldymas Silezijoje“), K. Mislinkis („Branderburgas, kryžiuočiai ir kaip Lenkija neteko Vakarų Pamario“), S. Rusockis („Mozūrijos valstybingumas feodalinio susiskaldymo laikotarpiu (XIII—XIV a.)“).

Socialiniai-ekonominiai ir valstybiniai-teisiniai šių šalių istorinės raidos aspektai atskleisti J. Ščiapovo („Pasaulietinės ir bažnytinės jurisdikcijų Rusijoje XII—XIV a. tarpusavio santykių klausimas“), A. Popės („Dėl Senovės Rusios vervės“), H. Samsonovičiaus („Miestų savivalda feodalinio Lenkijos susiskaldymo laikotarpiu“), O. Rapovo („Dėl bajorų žemėvaldos XII—XIII a. Rusijoje“), B. Florios („Pasaulietinių feodalių imuniteto evoliucija centralizuotų Lenkijos ir Rusijos valstybių susidarymo laikotarpiu“), N. Mochovo („Moldavų prekybos kelias XIV—XV a.“) straipsniuose.

Kultūrinis Rytų Europos gyvenimas XII—XIV a. atsispindi A. Rogovo („Kultūrinis Rusios ir Lenkijos bendradarbiavimas XIV a.—XV a. pradžioje“), J. Isajevičiaus („Iš Haličo—Volynės Rusios kultūrinių ryšių su vakarų slavais XII—XIV a. istorijos“), P. Maksimovo („Bendranacionalinės ir lokalinės XII—XIV a. rusų architektūros ypatybės“) tyrimuose.

Rinkinio autoriai sprendžia ir kokią įtaką tarptautiniams santykiams turėjo feodalinė koncentracija Rusijoje ir Lenkijoje XII—XIV a. bei stambių valstybinių organizacijų atsiradimas Rytų Europoje XIV—XV amžiuje. H. Lovmianskis („Riterių ordinų vaidmuo Pabaltijyje (XIII—XIV a.)“, R. Hekas, K. Mislinkis aiškina, kaip XIII—XIV a. sandūroje vokiškųjų valstybių politika stabdė lenkiškų žemių konsolidaciją. Rusiškų žemių vystymąsi XII—XIV a. tarptautinių santykių požiūriu nagrinėja G. Litavrinas („Rusios—Bizantijos santykių XII a. ypatybės“), I. Grekovas („Idėjinis-politinis XIV a. pabaigos feodalinės Rusios literatūros paminklų kryptingumas“), V. Mavrodinas („Tautinio sąmoningumo raidos Rusijoje XIII a. pabaigoje—XV a. pradžioje problema“).

Lietuvos istorijos klausimai nagrinėjami J. Jurginio („Lenkų „opolė“ ir lietuvių „laukas“), M. Byčkovos („Kai kurių Lietuvos istorijos momentų interpretacija XVI a. rusų genealoginiuose šaltiniuose“), J. Ochmansko („Gedimainaičiai — „Skalamanto“ proanūkiai“) straipsniuose. Tematiškai ir problematiškai artimi jiems I. Grekovo ir A. Rogovo tyrimai.

J. Jurginis straipsnyje „Lenkų „opolė“ ir lietuvių „laukas“ nagrinėja procesus, vykusių ankstyvajame feodalizme analogiškose pirmykštėse teritorinėse bendruomenėse — lenkų „opolėje“ ir lietuvių „lauke“. Analizuodamas „lauką“, autorius parodo, kaip laipsniškai didėjant turtinei ir socialinei diferenciacijai bendruomenės narių-laukininkų tarpe bei

¹ Rinkinys parengtas, remiantis TSRS ir LLR trečiosios istorikų komisijos surengtos mokslinės konferencijos, įvykusios 1971 m. Maskvoje, medžiaga. 1968 m. Maskvoje ir 1969 m. Kijeve vykusios konferencijų medžiaga paskelbta: Материалы конференции польских и советских историков по проблемам историографии. М., 1969; Становление раннефеодалных славянских государств. Киев, 1972.

formuojantis privilegijuotų žemvaldžių luomui, laisvieji alodininkai virto feodališkai priklausomais valstiečiais, ir, vidaus bei išorės veiksmų veikiamą, iro pirmą kartą teritorinė bendruomenė. Straipsnyje taip pat nurodoma, kad, atskleidus vidinius procesus, vykusius „opoleje“ ir „lauke“, galima spręsti apie bendruomenininkų likimą ankstyvojo feodalizmo visuomenėje.

M. Byčkovos darbo „Kai kurių Lietuvos istorijos momentų interpretacija XVI a. rusų genealoginiuose šaltiniuose“ tikslas — tirti XVI a. rusų genealoginius šaltinius kaip politinius dokumentus, atspindinčius santykių tarp Lietuvos ir Rusijos valstybių ypatybes bei raidą, ir atskleisti įvairių to meto Rusijos valdančiųjų sluoksnių politines-idejines koncepcijas. Autorės nuomone, susidomėjimą XVI a. rusų istorijos šaltiniuose Lietuvos didžiųjų kunigaikščių genealogija nulėmė trys svarbiausi veiksniai: 1) politiniai santykiai tarp Lietuvos ir Rusijos, 2) gimininiai valdančiųjų Maskvos kunigaikščių ryšiai su Lietuvos didžiais kunigaikščiais, 3) XVI a. viduryje išaugusi tarnybinių-vasalinių kunigaikščių, genealogiškai susijusių su Lietuva, įtaka didžiojo kunigaikščio dvarui Maskvoje. Visuose XVI a. rusų genealoginiuose šaltiniuose yra keturi elementai, atskleidžiantys politinį šių šaltinių kryptingumą: 1) Lietuvos didžiųjų kunigaikščių kilmė, 2) krikščionybės įvedimas Lietuvoje ir katalikų kova su pravoslavais, 3) Lietuvos valstybės teritorija, 4) Lietuvos didžiųjų kunigaikščių charakteristikos. Šios rusų genealoginių šaltinių žinios apie ankstyvąją Lietuvos istorijos laikotarpį buvo politinio pobūdžio, ir jų interpretacija kito, keičiantis Maskvos valdančiųjų sluoksnių politikai Lietuvos atžvilgiu.

Lietuvos didžiųjų kunigaikščių genealogijai skirtas ir lenkų istoriko J. Ochmanskio straipsnis „Gedimainaičiai — „Skalamanto“ proanūkiiai“. Autorius, remdamasis plačiai žinomu, tačiau nagrinėjusių Gedimainaičių dinastijos kilmės problemą iki šiol nepanaudotu šaltiniu „Zadonščina“, arba „Safonijaus Riazaniečio sakmė apie Kulikovo mūšį“, daro naujas išvadas apie šios dinastijos kilmę. Kaip istorinį Gedimainaičių dinastijos pradininką J. Ochmanskis nurodo „Zadonščinoje“ minimą brolių Algirdaičių prosenelį Skalamantą. Jo nuomone, Skalamantas, greičiausiai, buvęs Pukuvero tėvas ir gyvenęs XIII a. viduryje, dar Mindaugui valdant. Politiniame to meto gyvenime didesnio vaidmens jis nesuvaldino, ir todėl kiti istoriniai šaltiniai jo nemini. Tačiau į gyvenimo pabaigą jis, be abejojimo, užėmė aukštą padėtį tarp kilmingų lietuvių, todėl jo įpėdinis, tikriausiai sūnus Pukuveras, paėmė į savo rankas didžiojo kunigaikščio valdžią.

I. Grekovo straipsnyje „Idėjinis-politinis XIV a. pabaigos feodalinės Rusijos literatūros paminklų kryptingumas“ atskleidžiama XIV—XV a. vykusios rusiškų žemių konsolidacijos ir to meto istorinės publicistinės literatūros vystymosi sąveika. Autorius sugretina Vladimiro Didžiosios Kunigaikštystės bei Lietuvos ir Rusų Didžiosios Kunigaikštystės (jis nurodo, kad būtų taip ši valstybė vadinama XIV a.—XV a. pradžios aktuose ir metraščiuose) politinę raidą XIV—XV amžiuje. Jo manymu, stiprėjant rusiškų žemių policentrizmo įveikimo tendencijai, tiek etniškai vienalytė Vladimiro Kunigaikštystė, tiek ir daugiatautė lietuviškos dinastijos valdoma Lietuvos valstybė vykdė tą pačią rusiškų žemių centralizavimo programą. Tai, kad Vladimiras, o vėliau Maskva tapo rusiškų žemių vienijimosi centrais, nulėmė tarptautinė situacija ir pirmiausia — totorių-mongolų Ordos diplomatija, siekusi priešpastyti vieną kitam galimus vienijimosi centrus, rėmusi Lietuvos valstybės ryšių su Lenkija stiprinimą bei Krėvos unijos sudarymą. I. Grekovas atskleidžia ir tai, kaip minėti politiniai procesai atspindėjo to meto literatūroje, pirmiausia kūriniuose, skirtuose Kulikovo mūšiui. Autoriaus nuomone, istorinė-publicistinė XIV a. rusų literatūra, vykstant rusiškų žemių centralizacijai, išreiškė jo skirtingų ideologinių koncepcijų konfrontaciją.

A. Rogovo straipsnyje „Kultūrinis Rusijos ir Lenkijos bendradarbiavimas XIV a.—XV a. pradžioje“ nagrinėjami ukrainiečių ir baltarusių žemių, įėjusių į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę XIV—XV a., ryšiai su senąja Rusijos kultūra bei šių trijų slavų kultūrų įtaka kultūriniam Lenkijos ir Lietuvos valstybių gyvenimui.

Aptartasis tarybinių ir lenkų istorikų straipsnių rinkinys — dar vienas žingsnis, tiriant Rytų Europos valstybių ankstyvojo feodalizmo laikotarpio istoriją.

Jūratė Kuzmaite

Центральный государственный исторический архив БССР в Минске. Путеводитель. «Полюмя». Минск, 1974, 336 p., 1000 egz. (Главное архивное управление при Совете Министров БССР)¹

Recenzuojamoji knyga — jau trečiasis baltarusių archyvistų paruoštas Vadovas po jų istorijos archyvus. 1965 m. pasirodė Vadovas po BTR CVIA Gardine², o dar anksčiau, 1959 m., — po tokį patį archyvą Mogiliove³. Pastarąjį 1963 m. perkėlus į Minską, pradėta vadinti BTR CVIA Minske. Archyvą perorganizavus, reikėjo paruošti naują Vadovą. Apie recenzuojamo Vadovo paskirtį pratarėme taip sakoma: „Šio vadovo tikslas — geriau supažindinti mokslinę visuomenę su dokumentų turiniu ir išplėsti jų panaudojimo galimybes“ (p. 6). Todėl Vadovo sudarytojai ir duoda fondų charakteristikas, sudarytas atskiriems fondams ar jų grupėms. Charakteristikas sudaro: fondo ar jų grupės pavadinimas, fondo numeris ar grupę sudarančių fondų skaičius ir jų sąrašas, saugojimo vienetų (bylų) skaičius, medžiagos kraštinės datos, trumpa istorinė pažyma apie fondo sudarytoją ir fondo ar fondų grupės medžiagos anotacija. Nedideli ir, Vadovo sudarytojų nuomone, mažą mokslinę vertę turintys fondai pateko į neanotuotų fondų sąrašą.

Iš tokio tipo leidiniams būtinų elementų pasigendame duomenų apie atskirų fondų mokslinį-informacinį aparatą. Tiesa, pratarėme (p. 5) išvardijamas Archyve esančios šio aparato rūšys. Bet ateinantys į Archyvą domėsis kuriuo nors vienu ar keliais fondais ir todėl tikslingiau būtų nurodyti kiekvieno fondo mokslinį informacinį aparatą to fondo charakteristikoje. Taip padaryta, pavyzdžiui, Vadove po TSTR CVIA Leningrade⁴. Jame randame taip pat dar vieną fondo charakteristikos sudėtinę dalį, kurios pasigendame Vadove. Tai — fondo sudarytojo ir fondo istorijos, aprašymų bei publikacijų bibliografija. Literatūroje randame žinių, kad Archyve yra 17 teminių ir 10 fondų apžvalgų, 3 iš jų — paskelbtos⁵. Vadove nurodyta tik 1 paskelbta apžvalga. Tai — T. Leontjevės (autorė kažkodėl neminama) „Kunigaikščių Radvilų Nesvyžiaus archyvas“ (p. 5)⁶. Radvilų archyvo (f. 694) medžiaga, visa ar jos dalys, aptarta ir kitose publikacijose⁷. Jas irgi derėtų nurodyti, Visai neminimi Vadove N. Gorbačevskio ir J. Sprogio katalogai⁸. Šiuose kataloguose aprašyta buvusio Vilniaus Senųjų aktų archyvo medžiaga. Dalis jos, kaip profilinė, perduota Baltarusijos archyvams ir dabar sudaro Vadovo I skyriuje aprašytos medžiagos daugumą. Minėti katalogai papildo Vadovo pateikiamas žinias ir derėtų skaitytoją apie juos informuoti.

Fondų charakteristikos Vadove suskirstytos į 4 skyrius: I. LDK, Žečpospolitos ir Rusijos imperijos XVI—XIX a. pirmosios pusės įstaigų fondai; II. Minsko, Mogiliovo ir Vi-

¹ Toliau šį leidinį vadinsime Vadovu. Centrinį valstybinį istorinį archyvą trumpin-sime CVIA, o Baltarusijos TSR CVIA Minske vadinsime Archyvu.

² Центральный государственный исторический архив БССР в Гродно. Путеводи-тель. Минск, 1965, 80 с.

³ Центральный государственный исторический архив БССР. Путеводитель. Моги-лев, 1959, 164 с.

⁴ Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде. Путево-дитель. Ленинград, 1956, с. 14—430.

⁵ Миронова Р. Г. Специфика усовершенствования описей на документальные материалы дореволюционного периода. — Вопросы архивоведения и источниковедения в БССР. Минск, 1971 (toliau — Вопросы...), с. 211.

⁶ Леонтьева Т. Е. Несвижский архив князей Радзивиллов. — «Научно-информа-ционный бюллетень Архивного управления при Совете Министров БССР», 1961, № 2(9), с. 12—15.

⁷ Леонтьева Т. Е. Документальные материалы фонда князей Радзивиллов как исторический источник. — Вопросы..., с. 306—319; Грицкевич А. П. Документаль-ные материалы архивов БССР по истории частновладельческих городов. — Вопросы..., с. 328—341.

⁸ Горбачевский Н. Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Моги-левской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне. Вильна, 1872; Спрогис Я. Каталог... J. Sprogio ruošiamas naujas katalogas buvo pradėtas spaus-dinti prieš pirmąjį pasaulinį karą, bet liko nebaigtas. Jis yra be titulinio lapo. Plačiau apie jį žr.: R. Miennicki. Archiwum akt dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku. Warszawa, 1923, p. 115—117.

tebsko gubernijų įstaigų, organizacijų ir įmonių fondai; III. Šeimyniniai fondai; IV. Dokumentų ir mikrofilmų kolekcijos.

Pirmųjų dviejų skyrių viduje fondų charakteristikos suskirstytos, anot sudarytojų, pagal gamybinių-šakinių principą (p. 6), nors iš tikrųjų čia vadovautasi ir funkcinio principu. Derindami šiuos du principus praktiškai, Vadovo sudarytojai vykusiai susistemino fondus skyrių viduje. Tai labai palengvina naudojimąsi Vadovu. Tiesa, pasitaiko kai kurių netikslumų, ypač poskyrių pavadinimuose. Antai II skyriaus 8A poskyris pavadintas „Pramonės ir statybos įstaigos“, o I poskyrį pateko ir pramonės įmonių fondai. 8G poskyris pavadintas „Žemės ūkio įstaigos“. Šio poskyrio medžiagos diduma — žemėtvarkos įstaigų (gubernijų braižybinių, žemėtvarkos komisijų ir kt.) fondai. Tai, be abejo, reikėjo nurodyti poskyrio pavadinime. I atskirą poskyrį, pavadintą „Karinių įstaigų fondai“, I skyriuje išskirti civilinių karinių tvarkymo komisijų fondai. Betgi šios komisijos nebuvo karinės įstaigos, o administracinės ir teismo įstaigos, kaip rašoma ir pažymoje apie fondo sudarytoją (p. 22).

Fondų sistematizavimas I ir II skyrių viduje didelių prieštaravimų nekelia, tuo tarpu dėl suskirstymo skyriais kyla nemažai abejonių. Neaiškus įstaigų ir jų fondų skirstymo į šiuos du skyrius principas. Jis ne chronologinis, nes abiejuose skyriuose yra vienu metu veikusių įstaigų fondų. Nepavyko taip pat atskirti LDK atsiradusių ir Rusijos imperijos paveldėtų įstaigų nuo tik Rusijos imperijoje veikusių įstaigų. Tai gerai matyti, palyginus Žemės teismų (1431—1831 m.) (p. 14—16, I skyrius) ir Apskrities teismų (1778—1879 m.) (p. 124—125, II skyrius) charakteristikas. Vienas kitą pakeitusių ar net analogiškų teismų medžiaga išmėtyta dviejuose skyriuose, pateikta nekompaktiškai.

Vadovų sudarytojai visada priklauso nuo archyvų, jų fondų būklės, jų darbo stiliaus. Vadovas — archyvo darbo, atlikto tvarkant, aprašant medžiagą, atspindys. O Archyve šis darbas dar nebaigtas⁹. Todėl ir Vadovo sudarytojai negalėjo kokybiškai padalyti fondų tarp I ir II skyrių. Geriausia išeitis būtų buvusi šių skyrių atsisakyti, o medžiagą suskirstyti pagal funkcinį principą, derinant jį su gamybiniu-šakiniu. Tuomet padaugėtų skyrių, bet nebūtų sistematizavimo daugiapakopiškumo, giminingi fondai būtų sutelkti vienoje vietoje. Vadovu naudotis būtų patogiau. Beje, taip pasielgė Vadovo po Estijos TSR CVIA sudarytojai. Jie neskirstė fondų pagal valstybinį priklausomumą (Estijoje įvairiais laikotarpiais veikė Livonijos, Danijos, Švedijos, Lietuvos—Lenkijos valstybės, Rusijos įstaigos), o juos išdėstė pagal funkcinį principą¹⁰. Ir, mūsų supratimu, jiems tai pavyko.

III skyriuje randame giminių (7 fondai iš 9), dvarų (2 fondai ir dar 4 iš 7 atitinkamame neanotuotų fondų sąrašo skyriuje) ir asmeninių (2 fondai neanotuotų fondų sąrašė) fondų. Skyrius pavadintas „Šeimyniniai fondai“. Vargu, ar tai tikslu. Antra vertus, ar ne geriau būtų dvarų fondus perkėlus prie žemės ūkio įstaigų fondų, kaip kad padaryta su pramonės įmonių fondais. Juk dvarų fondai skiriasi nuo asmeninių, šeimyninių ar giminių fondų: pirmuosius sudaro atitinkamo dvaro, paprastai vieno, valdymo dokumentai, antruosiuose — greta analogiškos vieno ar kelių dvarų medžiagos, randame ir genealoginių, asmeninių, tarnybinių dokumentų, laiškų, įvairių kolekcijų ir pan.

Turime priekaištų ir pačioms fondų charakteristikoms. Pasigendame informaciniam leidiniui būtino tikslumo. Pasitaiko, kad prie fondo ar fondų grupės pavadinimo pateikiamos kraštinės datos neatitinka datų, esančių anotacijoje ar fondų grupės charakteristikoje pateiktame fondų sąrašė. Štai keli pavyzdžiai: I skyriaus fondų grupės „Magistratai“ (p. 9—11) kraštinės datos nurodytos 1536—1866 m., o fondų sąrašė randame 1867 m. (f. 149, 151), 1869 m. (f. 613), 1870 m. (f. 169). Fondų grupėje „Žemės teismai“ (p. 14—15) atitinkamai 1431—1831 m. ir 1832 m. (f. 175), „Komisorių teismai“ (p. 19) — 1731—1785 m., o anotacijoje — 1792—1793 metai. Tokių atvejų yra ir daugiau (p. 27, 71—72, 74—78, 96—97, 107—108, 127—129, 151—152, 158, 240, 241, 273).

Neišvengta faktinių klaidų. Minima Augusto II 1756 m. privilegija (p. 10). Jis gi mirė 1733 metais. Kompromisarinių arba trečiųjų teismų sąrašė įrašytas f. 1919 — Trojecki (Троцкий) (p. 207). Šie teismai Vadove skirstomi ir vadinami pagal pavietus. Bet tokio pavieto nežinome. Galėtume įtarti, jog tai korektūros klaida, ir spėti, kad tai iš lenkų Trocki

⁹ Бравер Е. Л. К вопросу об истории судебных учреждений Белоруссии конца XVIII—начала XIX в.— Вопросы..., с. 458.

¹⁰ Центральный государственный исторический архив Эстонской ССР. Путеводитель. Москва—Тарту, 1969, с. 8, 381—388.

(Троцкий), atseit Trakų. Bet pažiūrėkime į vienintelį šio fondo saugojimo vienetą ir patatsime, kad tai „Dekret kompromissarski sądu troieckiego Żydów Żoludskich“, t. y. „Trečiųjų teismo kompromisarinis sprendimas Zoludeko žydu byloje“. Visos šioje fondų grupėje aptartos bylos yra trečiųjų teismų ir įjungtos į pavietų fondus. Visiškai neaišku, kodėl vienai padaryta tokia išimtis. Gal tai klaida, padaryta, sudarant fondus — nemokėta perskaityti bylos pavadinimo?

Yra netikslumų ir istorinėse pažymose apie fondo sudarytoją. Antai, apie pilies teismus teigiama, kad jie buvę įsteigti kiekviename paviete XV a., kad pavietuose jiems vadovavo seniūnai ir paseniūniai, o vaivadijose — vaivados, todėl jie, esą, vadindavęsi seniūnų arba vaivadų teismais. Betgi pilies teismai atsirado po teismų reformos, susijusios su 1566 m. II Lietuvos Statutu. Vaivados teisdavo ne vaivadijos pilies teisme (tokio ir nebuvo), o centrinio vaivadijos pavieto pilies teisme. Pilies teismai perėmė didžiojo kunigaikščio vietininkų — vaivadų, seniūnų, laikytojų ir pan. — teismų įgaliojimus. Šie iš tiesų atsirado XV a. ir vykdavo atitinkamo teisėjo rezidencijoje, bet ne paviete. Juk valstybė administraciniu požiūriu padalyta į pavietus taip pat buvo XVI a. viduryje. Siauriamos žemės teismų funkcijos, kai sakoma, kad jie sprendė tik civilines bylas dėl valstiečių bėgimo ir pabėgėlių laikymo.

Krenta į akis šių pažymų unifikacijos stoka. Įmkime III skyriaus fondus. Kai kurios jų pažymos (f. 986 — Horvatai, f. 1503 — Pliateriai — Zibergai, f. 1324 — Chmaros) gana išsamios, jose išvardyti fondų sudarytojai. O apie Radvilas (f. 694) pasakyta tik tiek — „senovinė kunigaikščių giminė“. Pirmiausia, ką reiškia „senovinė“? Antra, čia, kaip niekur kitur (medžiaga apima XVI a. — 1937 m., didžiulė fondo apimtis — 25 540 s. v.) tikty išvardyti fondų sudarytojus: Radvilų giminės linijas, asmenis. Fondą sudaro kelių ordinacijų, daugelio dvarų medžiaga. Čia yra Radvilų giminių Zavišų, Vitgenšteinų archyvai. Šito fondo charakteristikoje nerandame.

Kiekvieno informacinio leidinio vertė daug priklauso nuo medžiagos pilnumo. Vadove kartais to labai trūksta. Ryškiausias pavyzdys — Radvilų fondo anotacija. Radvilos valdė didžiulius plotus visoje LDK, ne tik Baltarusijoje. Jie buvo svarbiausi LDK pareigūnai. Ir jų fonde daugybė labai vertingos medžiagos iš Lietuvos — Biržų, Kėdainių, Dubingių, Viliampolės ir kt.¹¹, Rusijos — Nevelio, Sebežo ir kt.¹², Ukrainos — Zolkovo ir kt.¹³ Šias žinias mes surankiojome iš darbų, kuriuose panaudota ar aptarta minėta medžiaga. Fondo anotacijoje apie tai — nė žodžio. Tai didelė spraga ir prieštarauja vadovų po archyvus sudarymo principams.

Dar daugiau, Vadove bent keli fondai visai nepaminėti. Tai — LDK centrinių įstaigų fondai, kurių medžiaga buvo perduota Archyvui kaip profilinė ir kuri yra svarbus ir Baltarusijos, ir Lietuvos istorijos šaltinis. Štai jie:

1. LDK Vyriausiosios tribunolas, f. 1702, ap. 1, 1666—1825 m., 11 s. v.
2. LDK Iždo tribunolas, f. 1703, ap. 1, 1661—1682 m., 6 s. v.
3. LDK Karo komisija, f. 1704, ap. 1, 1789 m., 1 s. v.
4. LDK Asesorių teismas, f. 1881, ap. 1, 1772—1774 m., 1 s. v.¹⁴

Vadove yra gausus informacinis aparatas: sutrumpinimų sąrašas, terminų žodynas, dalykų, vietovardžių ir asmenvardžių rodyklės. Dvi pastarosios — nepilnos, jose pasigendame vardų iš fondų pavadinimų ir istorinių pažymų. Kaip atskiros pozicijos, nenurodant tarpusavio ryšio, įrašyti Brestas ir Brest-Litovskas, Dvinskas ir Dinaburgas, Kenigsbergas ir Krulevecas, LDK ir Lietuva. Kelia abejonių vien tik senųjų vietovardžių formų pateikimas. Rodyklėje randame Vilno bei Kovno, o derėtų nurodyti ir dabartinius pavadinimus. Asmenvardžių rodyklėje prie pavardžių kartais pateikiami pilni vardai, kartais inicialai, o kartais — nieko, net prie F. Engelso pavardės nėra inicialo. Jau pirmoji šios rodyklės po-

¹¹ M. Jučas, Baudžiavos irimas Lietuvoje. V., 1972, p. 19, 30, 64, 97, 110, 114; jo paties, Kai kurie Biržų pilies ir senamiesčio istorijos metmenys. — Kn.: Architektūros paminklai, t. II. V., 1972, p. 30, 40, 41; A. Miškinis, Viliampolės būta savarankiško miesto. — „Statyba ir architektūra“, 1973, Nr. 3, p. 30—31; Грицкевич А. П. Мин. veik., p. 329.

¹² Грицкевич А. П. Мин. veik., p. 329.

¹³ Ten pat, p. 333.

¹⁴ Šiuos duomenis iš Archyvo skaitykloje esančios fondų kartotekos pateikė R. Firkovičius. Už tai, taip pat už konsultacijas autorius dėkoja.

zicija — Augustas Stanislovas II, lenkų karalius, atrodo įtartina. Patikrinę nurodytus puslapius, matome, kad čia suplakti du istoriniai asmenys — Lietuvos—Lenkijos valstybės karaliai — Stanislovas Augustas, retkarčiais vadinamas IV (p.12 ir kt.), ir Augustas II (? , p. 10, abejonės kelia greta esanti data — 1756 m.). Visa tai liudija, jog rodyklės sudarytos nerūpestingai.

Žodynyje pateiktų daugelio terminų prasmė, keičiantis istorinėms sąlygoms, keitėsi. Bet tai žodynyje beveik neatsispindi. Jame nurodomi duomenys kartais prieštarauja kitose Vadovo vietose pateikiamoms žinioms. Antai kamarnikas (коморник) žodynyje aiškinamas kaip nuskurdęs valstietis ar miestietis, gyvenęs svetimuose namuose (p. 302), o kitoje vietoje rašoma, kad tai pakamorės padėjėjas (p. 17). Abu aiškinimai teisingi, bet žodynyje reikėjo juos abu ir pateikti. Teisintis vietos stoka irgi negalima, nes žodynyje yra visai nereikalingų pozicijų, kaip antai kravec (siuvėjas) arba unija. Pirmuoju atveju pateikiamas polonizmas bei vietoj jo ir tekste vartotinas vertimas. Antruoju — aiškinamas literatūrinėje rusų kalboje ta pačia prasme vartojamas žodis (unija — sąjunga). Tokių pavyzdžių, deja, galima rasti ir daugiau.

Nurodėme vieną kitą klaidą, pareiškėme abejonių, tačiau vis dėlto turime pripažinti, kad Vadovas — vertingas leidinys. Jau pats jo pasirodymas maloniai nuteikia tą, kuriam teks juo naudotis. Be to, tyrinėtoji daug padės dalykiškos ir gana išsamios daugelio fondų, ypač XIX a. įstaigų, anotacijos, vykusi fondų sistematizacija skyrių viduje.

Ir dar vienas dalykas. Šis, jau trečiasis, baltarusių archyvistų paruoštas Vadovas — gyvas priekaištas jų kolegoms Lietuvoje. Juk dar nė vienas Lietuvos archyvas nepalengvino sunkaus rašytinių šaltinių tyrinėtojo darbo, pateikdamas panašų leidinį. O kad jis nepaprastai reikalingas, aiškinti nereikia.

Zigmantas Kiaupa

Н. Н. Улащик. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. «Наука». Москва, 1973, 303 p., 1650 экз. (Академия наук СССР. Институт истории СССР)

Lietuvos ir kaimyninių tautų istorijos mokslas turi didelį, tačiau nevienodos vertės archeografinį palikimą. Vien feodalizmo laikotarpio šaltinių leidiniai, daugiausia paruošti ir išspausdinti XIX—XX a., sudarytų nemažą biblioteką.

Rusijos imperijoje, išskyrus vieną kitą (pvz., 1846 m. pradėtą leisti „Pilną rusų metraščių rinkinį“), net monumentalūs šaltinių rinkiniai buvo leidžiami be aiškaus plano, nesilaikant jokių standartų. Labai dažnai atskiri tomai, sudėjus į juos įvairiausių profilių dokumentus, pavirsdavo savotišku mixtum compositum. Panašiai sudaryti ir dauguma Vilniuje po 1864 m. išleistų rinkinių. Dažnai oficialiose publikacijose, kaip teisingai nurodo recenzuojamos knygos autorius, „ne tik kad nebuvo atsižvelgiama į imperijos pakraščiuose gyvenusių tautų — baltarusių, lietuvių ir ukrainiečių — interesus, dargi buvo dedamos visos pastangos įrodyti, kad tų tautų išvis nėra“ (p. 10). Paprastai šias publikacijas ruošė asmenys, nieko bendra neturį nei su archeografija, nei apskritai su istorijos mokslu. „Labai įtikėtina, kad jie nesugebėjo paskaityti paprasčiausio teksto tuose dokumentuose, kuriuos privalėjo išleisti, ir neturėjo supratimo, kaip išvis atrodo archyvinės bylos“ (p. 79). (Pridurtime — yra liudijimų, kad dokumentas paruošiamas spaudai Vilniuje kartais būdavo taip: iš archyvo paimama byla (ar atitinkami jos lapai) ir nunešama į spaustuvię rinkti. Tad nieko nuostabaus, kad kai kuriuose leidiniuose dokumento pavadinimas neatitinka jo turinio, gausu aiškių falsifikatų, taisyčių, nepageidautinų vietų kupiūrų ir pan. Visa tai gali skaudžiai atsiliepti tyrinėjuose, kurie rašomi, remiantis tokiais dokumentų publikacijomis.)

Kiekviename naujame istorijos mokslo posūkyje yra savaip pervertinamas ne tik istoriografijos, bet ir seniau publikuotų šaltinių palikimas. Deja, pas mus šį palikimą plačiau pervertinti dar neįmanoma, nes senųjų archeografijos ir šaltinių mokslo istorijos darbų nedaug, be to, jie dažnai paviršutiniški ir tendencingi. Todėl ypač aktualu seniau paskelbtus šaltinius kritiškai įvertinti ir atskleisti jų pasirodymo aplinkybes.

Šią spragą bando užpildyti nauja Nikolajaus Ulaščiko knyga. Jos autorius gerai žinomas kaip vienas produktyviausių Baltarusijos ir Lietuvos agrarinės istorijos specialistų. Prieš dešimtmetį susidomėjęs ir Lietuvos istorijos šaltinių tyrinėjimu bei publikavimu, jis paruošė naują Bychovco kronikos leidimą (1966), „Pilno rusų metraščio rinkinio“ 32-ąjį

tomą (1975), paskelbė kelis vertingus straipsnius apie LDK metraščius. Recenzuojamoji knyga sukėlė didelį susidomėjimą: ji ir beatodairiškai giriama, ir nuosakiau vertinama Tarybų Sąjungos bei užsienio spaudoje¹.

Knyga suskaidyta į 3 skyrius: „1824—1862 m. publikacijos“ (p. 16—62), „Publikacijos, išėjusios kapitalizmo laikotarpiu (1864—1915 m.)“ (p. 63—246) ir „Tarybinio laikotarpio publikacijos“ (p. 247—282). Atsižvelgdamas į paskelbtos medžiagos gausumą ir įvairumą, autorius įvade (p. 5—15) apibrėžia darbo gaires, nurodydamas, jog daugiausia nagrinės aktų medžiagą, išspausdintą archeografiniuose rinkiniuose, aptaria sąvoką *Baltarusija*, kai kurių dokumentų priklausomybę, įvairius keblumus dėl Baltarusijos dokumentų (kaip keblumą, tyrinėjant rusiškus dokumentus, pavyzdžiui, autorius pažymi, jog „neretai... sunku nustatyti, kokia kalba parašytas vienas ar kitas dokumentas — baltarusių ar ukrainiečių“, p. 7) ir t. t. Pagaliau ir pats prisipažįsta neapėmęs viso šaltinių palikimo, netgi tiek, kiek buvo užsibrėžęs (p. 14). Pabaigos žodyje (p. 283—287) glaustai susumuojami tyrinėjimo rezultatai.

N. Ulaščikas, beveik išimtinai kreipęs dėmesį tik į rusiškus dokumentus, aprašė ir įvertino daugiatomius „Vakarinės Rusijos istorijos aktus“ (t. 1—15, 1863—1892), „Aktus, leidžiamus Vilniaus komisijos senoviniams aktams tirti“ (t. 1—40, 1865—1915), „Archeografinį Šiaurės vakarų Rusijos dokumentų rinkinį“ (t. 1—14, 1867—1904), „Istorijos ir teisės medžiagą, paimtą iš Vitebsko ir Mogiliovo gubernijų aktų knygų“ (t. 1—32, 1871—1896), kai kuriuos „Imperatoriškosios Rusijos istorijos draugijos rinkinio“ (t. 35, 59, 71, 137, 142, 1882—1913) bei „Rusijos istorijos bibliotekos“ (t. 20, 27, 30, 33, 1903—1915) tomus, „Baltarusijos archyvą“ (t. 1—3, 1927—1930) ir kt. Palietė jis ir keliolika atskirų asmėnų (I. Grigorovičiaus, P. Muchanovo, I. Danilavičiaus, M. Krupovičiaus, A. Engelio, S. Beršadskio, F. Leonovičiaus, M. Dovnaro-Zapolskio, I. Malinovskio ir kt.) paruoštų dokumentų rinkinių. Apskritai paėmus, aprašė ir įvertino beveik 30 leidinių (apie 150 tomų), pasirodžiusių 1824—1940 m. Rusijos imperijoje ir Tarybų Sąjungoje. Be to, plačiai apžvelgė kelių dokumentus publikavusių įstaigų (ypač archeografinių komisijų) veiklą. Knygą pagyvina politinio bei ideologinio to laikotarpio gyvenimo fonas, publikatorių ir leidėjų biogramos; kai kurias iš jų N. Ulaščikas papildė naujais, mažai žinomais faktais³.

Tokias knygas rašyti nelengva. Reikėjo perskaityti, atrinkti ir įvertinti ne šimtus, o tūkstančius įvairaus profilio ir nevienodos vertės dokumentų. Nors darbas buvo sunkus, visgi kai kurių knygos trūkumų, atrodo, galima buvo išvengti.

Ligi 1919 m. Baltarusija neegzistavo kaip savarankiškas politinis-administracinis vienetas, todėl tiesioginius jos istorijos šaltinius sudarytų tikslai lokalinės ar personalinės reikšmės dokumentai. Beveik visuose autorius parašytuose leidiniuose tiriami dokumentai labai dažnai toli išeina už Baltarusijos ribų, suponuojant į jas ir Ukrainą, ir Lietuvą. Tuo būdu nagrinėjant Ukrainos ar Lietuvos archeografiją, kas žingsnis tekstų nuklysti į Baltarusiją. Dėl to ir kyla abejonių, ar tikslingas toks apsiribojimas, kurio beveik neįmanoma laikytis. Knygos struktūra būtų kur kas aiškesnė, jei ligi XVIII a. pabaigos būtų apimtos LDK visos sritys ir visi jas liečiantys dokumentai. Be kita ko, net po paskutiniojo Žečpospolitos padalijimo — per visą feodalizmo laikotarpį — šiose teritorijose tebegyveno savos tradicijos. Taigi, kokias etnografines, geopolitines ar administracines ribas beįmume, LDK archeografijos istorija turėtų būti pradama bent jau nuo XVIII a. viduryje paruoštų M. Dogelio darbų⁴.

Autoriaus nenuoseklumo pavyzdžiu gali būti jo aprašyti 1843 m. išleisti Vilniaus, Kauono ir Trakų dokumentai bei aktai (p. 47—51), pasiteisinus tuo, kad „minėtų miestų gy-

¹ J. Bardach. [Rec.]. — „Studia Zródloznawcze“, XIX, 1974; F. S. [rec.]. — „Slavia Orientalis“, r. 23, Nr. 2; L. Zytkowicz, Archeografia Białorusi okresu feudalizmu. — „Kwartalnik Historyczny“, r. 81, 1974, Nr. 2; Автокровов В. Н., Шорохов Е. Ф. [rec.]. — «История СССР», 1974, № 4; Козлов О. Ф. [rec.]. — «Советские архивы», 1974, № 2; Ткачев М. Фундамент исторической науки. — «Неман», 1974, № 6 ir kt.

³ Pavyzdžiui, apie D. Daugėlą (1868—1942) „Mažojoje lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje“ (t. 1, 1966, p. 370) žinių duodama tik iki 1915 metų. Deja, autorius visai nieko nerašo apie M. Krupovičių ir I. Malinovskį.

⁴ M. Dogiel (ed.). Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae..., vol. 1, 4—5, V., 1758—1764; Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ex originalibus et exemplis authenticis, descripti. V., 1758.

ventojai pravoslavai beveik visi buvo baltarusiai". Kodėl tuomet nenagrinėjamas P. Dubinskio rinkinys?⁵ N. Ulaščikas aprašo ir 1860—1862 m. išleista I. Danilavičiaus „Aktų lobyna“ (p. 59—62), nors jame išspausdintos tik kelios XVI a. privilegijos Baltarusijos miestams, ir pats nurodo, kad rinkinio dokumentai „liečia beveik vien lietuvių tautą“. Nedaug tiesiogiai Baltarusijos dokumentų, nurodo autorius (p. 43), ir P. Muchanovo (1836) bei kai kuriuose kituose rinkiniuose.

Jeigu aprašomieji rinkiniai tik iš dalies liečia Baltarusiją, tokiu atveju pasigendame ir keleto Peterburgo Archeografinės komisijos rinkinių, analogiškų aprašytiesiems⁶, taip pat kadaise svarbaus V. Antonovičiaus ir K. Kozlovskio rinkinio⁷, dokumentų dvitomio apie 1812 m. karą⁸. Negalima laikyti išsamiais ir tų leidinių apybraižų, kur autorius nekreipia dėmesio į naujus leidimus arba sekančius jų tomus. Antai, aprašydamas P. Muchanovo rinkinį (p. 40—44), jis nė vienu žodžiu neužsimena apie antrąjį, beveik trigubai didesnę jo leidimą⁹. Aptaręs du S. Beršadskio išleistus „Rusijos žydų archyvo“ (1883) tomus p. 228—229), užmiršo trečiąjį tomą, išėjusį po archeografo mirties¹⁰. N. Ulaščikas teisingai pastebi, kad „XIX a. pirmosios pusės leidiniai atskleidė didžiulę Lietuvos Metrikos reikšmę“ (p. 284), tačiau jis pats praleidžia ne vieną jos publikaciją¹¹.

Vienas didžiausių N. Ulaščiko knygos trūkumų yra tas, kad autorius atmetė lenkų, vokiečių ir kitų tautų istorikų paskelbtus šaltinius¹², be kurių neįmanomas gilesnis Baltarusijos, Lietuvos ar Ukrainos istoriko, ypač medievisto, darbas. Objektvius jų įvertinimas LDK istorijos požiūriu irgi būtinas ir neatidėliotinas.

Bene geriausiai autoriui sekėsi ten, kur jis galėjo remtis savo pirmtakų darbais. Nebus perdėta tarus, kad gana spalvingas didžiausias knygos poskyris apie Vilniaus Archeografinę komisiją (p. 64—146) išėjo R. Mienickio monografijos¹³ dėka, ir, mūsų manymu, jo atžvilgiu autoriui galėjo būti objektyvesnis.

Konkrečiau galima buvo apibūdinti ir „Baltarusijos archyvą“ (1927—1930), nuodugniau atsižvelgus į K. Božemskio ir jau minėto R. Mienickio recenzijas apie du pirmuo-

⁵ P. Dubiński (wyd.). Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych. Wilno, 1788.

⁶ Pz., *Historica Russiae monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta ab A. I. Turgenewio*, vol. 1—2+Supplementum. SPb., 1841—1848; Грамоты, касающиеся до сношений Северо-Западной Руси с Ригой и Ганзейскими городами в XII, XIII и XIV веке. СПб, 1857; ir kt.

⁷ Грамоты великих князей литовских с 1390 до 1569 г., собр. и изд. под ред. В. Антоновича и К. Козловского. Киев, 1868.

⁸ Акты и документы архива Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к истории 1812—1813 гг., ч. 1—2, Вильно, 1912—1913. («Виленский временник», V).

⁹ Сборник Муханова, изд. 2-ое, дополн. СПб., 1866.

¹⁰ Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России, т. 3; Документы к истории польских и литовских евреев (1364—1569). (Из собрания С. А. Бершадского. Подгот. к печати С. М. Гольштейн.) СПб., 1903.—Pratarmėje (p. VII) rašoma apie tuošiamus spaudai dar du tomus.

¹¹ Литовская Метрика. Государственный отдел Великого Княжества Литовского при Правительствующем сенате. Грамоты и регистры, сост. Л. М. Зельверович, т. I. СПб., 1883. Kilus pirmajam pasauliniam karui, nesuspėjo išeiti J. Lappo parengtas ir serijoje „Rusų istorijos biblioteka“ baigiamas spausdinti dar vienas Lietuvos Metrikos dokumentų tomas (žr. Prof. Jonas Lappo (60 m. amž. minint). — „Praeitis“, I, 1930, p. 345). Aptartinos ir kitos Lietuvos Metrikos publikacijos (K. Pulaskio, A. Prochaskos ir kt.).

¹² *Codex diplomaticus Lithuaniae* (1253—1437), ed. E. Raczyński. Wrocław, 1845; *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, hrsg. v. F. G. von Bunge [u. a.]. Bd 1—11, Reval, Riga, Moskau, 1853—1914; *Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae*, 1376—1430, coll. A. Prochaska. Cracoviae, 1882; Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego (1501—1506), wyd. F. Papée. Kraków, 1927; Akta unii Polskii z Litwą, 1385—1791, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków, 1932; Akty cechów wileńskich, 1495—1759, wyd. M. Łowmiańska i H. Łowmiański przy udziale S. Kościalkowskiego. Wilno, 1939 (nebaigta spausdinti); *Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilenensis*, vol. 1 (1387—1507), ed. J. Fijałek et W. Semkowicz. Cracoviae, 1948 (fasc. 1—2, 1932—1938); ir kt.

¹³ R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna* (1864—1915). Wilno, 1925.

sus to leidinio tomas¹⁴. Tiesą pasakius, kritinės pastabos leidinio adresu iš ten ir paimtos, padarius ne visuomet pagrįstų išlygų. Nepanaudotos M. Dovnaro-Zapolskio, J. M. Giżickio, A. Budilovičiaus, A. Prochaskos, H. Lovmianskio ir kitų autorių recenzijos apie nagrinėjamas rinkinius¹⁵. Norint pailiuoti, kaip kritškai mokslininkai vertino „Vakarinės Rusijos istorijos aktus“, pakaktų nurodyti, ką 1867 m. apie juos rašė G. Karpovas¹⁶ (plg. p. 40). Apskritai autorius panaudojo toli gražu ne visą literatūrą, esančią šiuo klausimu, ypač lenkų, lietuvių, vokiečių, ukrainiečių kalbomis. Antai aprašant I. Danilavičiaus „Aktų lo-byną“, reikėjo nurodyti, kad faktiškasis jo leidėjas bei redaktorius buvo M. Krupovičius¹⁷.

Atkreipus dėmesį į autoriaus nagrinėjimo metodą, tenka pastebėti, kad daug kur pasitenkinama statišku leidinio ar dokumento aprašymu (kalba, data, autorius, adresatas, trumpas turinys ir pan.). Knygoje beveik nėra — o labai reikėtų — publikuotų dokumentų sugretinimo su jų originalais. Nors iš antraštės atrodo, kad autoriui vienodai rūpės ir archeografija, ir šaltinių kritika, tačiau pastarosios gerokai pašyktėta. Hermeneutinės šaltinių analizės knygoje beveik nėra arba ji paviršutiniška.

Manding, kiek pervertintas primityvokas I. Grigorovičiaus „Baltarusijos senųjų aktų archyvas“ (p. 25) ir kai kurie kiti leidiniai. Be to, I. Jakovkino „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XV—XVI a. įstatymų aktai“ ne archeografinis rinkinys ir kažin ar jam reikėjo skirti tiek vietos (p. 270—272). Knygoje yra ir nieko bendra su archeografija bei šaltinių mokslu neturinčių digresijų: pvz., apie I. Grigorovičiaus baltarusių kalbos žodyną (p. 30—31); praradime nurodęs, jog naracinio pobūdžio dokumentai nebus nagrinėjami, autorius aprašo XVII—XIX a. dienoraščius (p. 167—169), Mogiliovo miesto pajamų ir išlaidų knygas (p. 184—190), „Oršos herbyną“ (p. 199) ir kitus šaltinius. Kai kur autorius kelia hipotezes netgi tuomet, kai faktus galima patikrinti archyve ar sugretinant dvi publikacijas (pvz., p. 256, 287) (to ir reikalautų pati darbo metodologija).

Pasitaiko ir faktografinių apsirikimų. Pavyzdžiui, autorius ne visai teisingai rašydamas, kad „Muravjovas... uždarė spaustuves, spausdinusias knygas lenkų kalba ar lenkišku [!?] šriftu“ (p. 77). Taip pat ir lietuvių spaudos draudimas truko ne iki 1905 (p. 78), o iki 1904 metų. Ne vienoje vietoje iškreipti leidinių pavadinimai, pavardės, datos. Pavyzdžiui, I. Danilavičiaus biogramas, išspausdintos „Polski Słownik Biograficzny“ (N. Ulaščikas vadina: „Słownik biograficzny polski“), autorius buvo ne kažkoks *Tabeusz Turowski* (p. 59—60), o žinomas lenkų kultūros istorikas *Tadeusz as Turkowski's*. Netikslių pavadinimų yra ir daugiau (p. 47, 56, 240). J. Jaroševičiaus tritomis „Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi“ buvo išleistas ne 1844—1852 (p. 71, 74), o 1844—1845 metais. I. Sprogio paruosta rodyklė¹⁸ išspausdinta ne 1929 (p. 104), o prieš 1915 metus. Autoriaus nurodomais metais buvo tik iš lankų sudaryti ir išplatinti jos egzempliorai. Nėra vardų ir inicialų (žr. rodyklę, p. 288—295) net tų asmenų, kurie gana gerai žinomi. Tekstuose užsienio kalbomis daug grubių korektūros klaidų (p. 50, 59, 71, 98, 234, 235 ir kt.).

Beje, 1563 m. Vilniuje parašytos ir kažkur išspausdintos anoniminės reliacijos „Kurtze Abschrift und Verzeichniss des grossen und gewaltigen Feldzugs, so der Moscoviter für Polotzko in Littawen den. 31. Tag Ianuarii dieses 1563. Iars gebracht hat“, kuri iš-versta rusiškai buvo išspausdinta „Vitebsko senovėje“ (t. 4, 1885, p. 119—123), autoriumi

¹⁴ „Ateneum Wileńskie“, r. 7, 1930, z. 1/2, p. 355—370.

¹⁵ „Dziennik Warszawski“, 1825, t. I; «Журнал Министерства народного просвещения», 1843, № 7; 1884, № 8; 1893, № 5; 1896, № 12; «Журнал Министерства внутренних дел», 1845, № 5, ч. 2; «Отечественные записки», 1845, № 11—12; „Biblioteka Warszawska“, 1859, t. 2; „Kwartalnik Historyczny“, r. 8, 1894; r. 10, 1896; r. 17, 1903, ir kt.; „Ateneum Wileńskie“, r. 1, 1923, z. 2; „Żidyns“, 1937, Nr. 5—6; „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych“, r. 9, 1947; ir kt.

¹⁶ Карпов Г. История борьбы Московского государства с Польско-Литовским, 1462—1508, ч. 2. М., 1867, с. 59—62, 64—65, 72, 92—93, 102, 113, 117, 136 (išnašose).

¹⁷ W. A r m o n. Krupowicz Maurycy (1823—1891). — Kn.: Polski Słownik Biograficzny, t. 15. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970, p. 417.

¹⁸ [Спрогис И.] Географический указатель выборных документов из актовых книг Виленского центрального архива. Абакуновичи-Осокно, (s. l. et a.), 526 с. Vienas egzempliorius yra LTSR MA Istorijos institute (V. Merkio informacija). L. Žytkovičiaus recenzijoje (p. 374) nurodoma, kad leidinys apėmęs tik raides A—K. N. Ulaščikas nemini taip pat ir apie 1929 m. iš lankų sudaryto dar vieno I. Sprogio darbo („Inwentarz b. Wileńskiego Archiwum Centralnego“, cz. 1, Nr. 1—11 794, Wilno, s. a., 446 p.).

N. Ulaščikas nurodo (p. 234, plg. 291) „Купце“ (išnašoje: Kurtze, Abschrift...“ ir t. t.), taigi vokiečių kalbos būdvardis, paverstas tikriniu vardu¹⁹.

Кнyгоje per dažni ir tokie nieko nereiškiantys kiekybiniai apibūdinimai: масса... изданий (материалов, актов, работ, инвентарей, документов, сведений, данных, источников, дел)» ir pan. (p. 6, 34, 36, 69, 119, 183 ir kt.).

Кнygos pabaigoje pasigendame aiškesnės paskelbtų šaltinių klasifikacijos (ji reikalinga jau vien todėl, kad daugelio autoriaus išnagrinėtų tomų medžiaga labai įvairi) ir (kaip jau nurodė L. Žitkovičius) vientiso archeografinių leidinių bei nagrinėjamo klausimo literatūros sąrašo.

Šios trumpos pastabos toli gražu nepaneigia knygos vertės. Ji ne tik užbaigia ligšiolinį archeografijos istorijos etapą, bet yra ir savotiška naujo etapo gairė. Pradėtą darbą autorius žada tęsti. Tikėsimės, kad kitas jo knygas bus taip įdomu skaityti. O recenzuoti ji knyga, atspindinti bendrą praeities archeografijos vaizdą, bent šiuo metu yra niekuo kitu nepakeičiama.

Juozas Tumelis

Jerzy Okulicz. Pradzieje ziem Pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. „Ossolineum“, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973, 588 p., 254 pav., 700+200 egz. (Ośrodek badań naukowych imienia Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie)

Su dideliu susidomėjimu tarybinio Pabaltijo archeologai sutiko J. Okulčiaus knygą, skirtą senajai prūsų istorijai nušviesti. Praėjo bemaž 45 metai nuo pirmosios stambesnės monografijos šia tema¹ pasirodymo. Tiesa, kiek vėliau laikus iki mūsų eros plačiai apibūdino kapitaliniame darbe C. Engelis², o seniausią prūsų žemės istoriją atlaso forma kartu su bendraautoriumi jis pateikė 1937 metais³. Apskritai ikikarinė archeologinė vokiečių literatūra apie buvusius Rytprūsius gana gausi, tačiau ji išblaškyta periodiniuose leidiniuose, be to, atskiri faktai dažnai interpretuoti tendencingai.

Pokario metais senųjų prūsų žemių teritorijoje, konkrečiai Kaliningrado srityje, nemažus tyrinėjimus atliko tarybinė archeologė, TSRS MA Archeologijos instituto Leningrado Archeologijos skyriaus v. m. b. F. Gurevič⁴. Suvalkų ir Olštino srityje daug pasidaravo LLR archeologai, įnešę svarų indėlį į senosios prūsų istorijos tyrinėjimus.

Šitie ir kiti, beveik visi publikuoti darbai buvo svarbiausias šaltinis autoriui, rašančiam recenzuojamą darbą, nes bemaž visa sukaupta archeologinė medžiaga iš Rytprūsių teritorijos, iki antrojo pasaulinio karo buvusi Karaliaučiuje, „Prussia“ muziejuje, karo metu dingo. Tad surinkti, susumuoti visus duomenis ir pateikti juos vienoje knygoje — darbas iš tiesų didelis ir nelengvas. Tuo labiau, kad autorius užsimojo dar plačiau: pateikti žinių apie bendruomenių, gyvenusių šiaurritinėse Lenkijos žemėse ir jų kaimynystėje (šiaurėje bei rytuose), vystymąsi, susisteminti įvairiausių kategorijų šaltinius ir naujai juos interpretuoti.

Svarbiausias autoriaus tyrinėjimų objektas — vakarų baltai, arba prūsų gentys, kurias jis lokalizuoja tarp Vislos ir Nemuno. Toks bendras teritorijos nusakymas istoriniu bei geografiniu požiūriu, gal būt, ir galimas, tačiau kiek stebina tai, jog autorius, analizuodamas senųjų prūsų archeologinę medžiagą, buvusio Klaipėdos krašto bei Užnemunės žemės laiko taip pat prusiškomis ir sukelia painiavą, tuo labiau, kad dažnai naudojasi duomenimis iš kaimyninių kraštų, ypač iš Lietuvos, bet nekreipia dėmesio į dabartinį administracinį pasiskirstymą. Kartais neišku, ką reiškia autoriaus vartojamos sąvokos „vidurio Lietuva“, „vakarų Lietuva“ ir pan.

¹⁹ Plg. K. Estreicher. Bibliografia polska, t. 12, Kraków, 1891, p. 17.

¹ W. Gaerte. Urgeschichte Ostpreussens. Königsberg i. Pr., 1929.

² C. Engel. Vorgeschichte der altpreussischen Stämme. Königsberg Pr., 1935.

³ C. Engel. M. La Baume. Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande. Königsberg (Pr.), 1937.

⁴ Гуревич Ф. Д. Из истории юго-восточной Прибалтики в I тысячелетии н. э.— Материалы и исследования археологии СССР, t. 76.

Veikalą sudaro trumpa įžanga (p. 5—15) ir šeši pagrindiniai skyriai, kuriuose apibūdinami atskiri archeologiniai laikotarpiai.

Pirmasis skyrius — „Seniausi žmonių gyvenimo pėdsakai prūsų žemėse“ — skirtas vėlyvajam paleolitui ir neolitui (p. 17—59). Pagal tradiciją ši skyrių autorius pradeda trumpa geologine apžvalga, nurodo ledynų pasitraukimo laiką, aptaria Baltijos jūros kaitos fazes, poledyninį klimatą, augmeniją bei gyvūniją. Seniausi žmogaus veiklos rezultatai, aptikti prūsų žemėse, priskiriami 14 000 m. pr. m. e. (Popuvkoje Maloje surastas šiaurės elnio ragas su apdirbimo žymėmis), tačiau tik aleriodo, ankstyvojo driaso ir priešborealiniu laikotarpiais susidarę ankstyvoji medžiotojų — svidrinė kultūra. Mezolitas, anot autoriaus, prasidėjęs 8100 m. pr. m. e., išskiriamas į ankstyvąjį (borealinis laikotarpis) ir vėlyvąjį (borealio laikotarpio pabaiga—atlantinio pradžia). Mezolito radiniai bandomi įterpti į Janislavicų ir Kundos kultūras. Autoriaus pažiūros ten, kur jis derina titnaginius svidrinius dirbinius su kauliniais ir pastaruosius priskiria svidrinei kultūrai, yra labai pasenusios. Dabartiniu metu Pabaltijo archeologai kaulo dirbinius sieja su madlenine kultūra.

Antrajame skyriuje — „Apgyvendinimas ir kultūros vėlyvojoje akmens epochoje“ (p. 60—160) — nagrinėjamas neolitas, datuojamas IV—II tūkstantmečiais pr. m. e. Nurodęs svarbiausią neolito epochos kriterijų — mokėjimą ne tik pasinaudoti gamtos gėrybėmis, bet jau ir tikslingai didinti produktus, — taip pat aptaręs klimato bei augmenijos tolesnius pakitimus, autorius nurodo penkias neolitines kultūras: 1) Serovo (buv. Cedmaro), 2) šukinės keramikos, 3) piltuvėlinės keramikos, 4) rutulinių amforų ir 5) virvelinės keramikos kultūrą. Pastarojoje jis išskiria dar dvi grupes — Mozūrų ir Žucevo.

Seniausiąją neolitinę Serovo kultūrą autorius sieja su Ertebiolės kultūra, nors baltarusių archeologai ją priskiria Nemuno aukštupio kultūrai, suvaidinusiai didelį vaidmenį baltų formavimosi procese. Šukinės keramikos kultūra laikoma išaugusia iš vietinės mezolitinės kultūros (p. 96). Autorius teigia, esą, ši kultūra buvusi žinoma nuo pat neolito pradžios ir gyvavusi iki žalvario amžiaus. Ir vienos, ir kitos kultūros kilmės bei chronologijos klausimais autorius naudoja gerokai pasenusiais duomenimis. Šiuo metu tarybinio Pabaltijo archeologų darbuose vyrauja nuomonė, jog mezolitinės kultūras Rytų Pabaltijyje pakeitė Narvos—Nemuno aukštupio kultūros. Šukinės keramikos kultūra, nesuvaidinusi didesnio vaidmens, pasirodė tik III tūkstantmečio pr. m. e. antrojoje pusėje, o II tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje išnyko. Tai patvirtina radiokarboninės datos.

Autorius, remdamasis R. Rimantienės darbu, nurodo šukinės keramikos kultūros gyvenvietę Šventojoje prie Palangos⁵. Beje, iš sutrumpintos išnašos galima tik spėti, jog autorius naudoja šiuo darbu, nes literatūros sąrašė jo nėra. (Be to, pažymėtina, jog R. Rimantienė Šventosios gyvenvietę priskiria ne šukinei, bet Narvos—Nemuno kultūrai.) Taip par vargu ar galima sutikti su autoriaus teiginiu, jog gintaro dirbinius pradėjo apdirbti šukinės keramikos kultūros gyventojai (p. 136). Sprendžiant pagal Sarnatės gyvenvietės (Latvijos TSR) tyrinėjimus, šukinės keramikos kultūros atstovai bus tik perėmę gintaro apdirbimo būdą iš senesnių, dar prieš juos gyvenusių gyventojų⁶.

Juodkrantės gintarinių dirbinių lobio kilmę autorius aiškina, esą, čia galėjęs būti arba nugrimzdęs kultūrinis sluoksnis, arba gintarai sumesti kaip aukos dievams (p. 149). Lietuvos geologų V. Gudelio ir M. Kabailienės darbuose šis klausimas taip aiškinamas: radiniai vandens atnešti iš Sembos ar dar tolimesnių gyvenviečių. Tuo laikotarpiu dabartinėje Juodkrantės vietoje baigėsi Nerija, toliau jau buvusios salelės. Todėl čia susidarė tarsi katilas, į kurį ir buvo suplauti gintarai.

Šiame skyriuje yra ir netikslumų. Teiginys, jog A. Becenbergeris prie Juodkrantės po miško humuso sluoksniu, virš kurio buvę Žucevo kultūros gyvenvietės pėdsakų, radęs II stiliaus šukinės keramikos sluoksnį (p. 115), ne visai tikslus. Jau nekalbant apie tai, jog tarybiniai archeologai rastąją keramiką laiko ne šukine, o Narvos—Nemuno kultūros keramika, pastebėtina, kad ten Žucevo kultūros kultūrinio sluoksnio nebuvo. A. Becenbergeris lygindamas daro išvadą, jog čia būta tik panašaus sluoksnio, kokiam paprastai randama virvelinės keramikos kultūros radinių.

Skyriaus pabaigoje autorius bando parodyti ryšį tarp visų penkių jo aptartų neolitinių kultūrų ir išspręsti jų etninį klausimą (p. 149—160). Neolito epochos gyventojai, kaip mano autorius, yra kilę iš senesnių vietinių mezolitinės kultūros gyventojų. Serovo kultūra — tai pereinamasis etapas iš mezolito į neolitą, įžanginė šukinės keramikos kultūros fazė.

⁵ Рима́нтене Р. Древнейшая пряжа в Литве.— Кн.: *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Tallinn, 1970, p. 142.

⁶ Ванкина Л. В. Торфяниковая стоянка Сарнаге. Рига, 1970, с. 146.

Kitų kultūrinių grupių, kaip piltuvėlinės, rutulinės ir, pagaliau, virvelinės kultūros gyvenotojai, įvairiomis kryptimis pasiekę prūsų žemes, tik padėjo vystyti žemdirbystę bei gyvulininkystę arba prekybą gintaru (rutulinės keramikos kultūra). Autorius pabrėžia, kad bene didžiausią vaidmenį bus suvaidinusi virvelinės keramikos kultūra. Tuo būdu susiformavo mišrios kultūrinės grupės su įvairiais minėtų kultūrų bruožais. Kaip visų tų persipynimų išdava, neolito pabaigoje visu pajūriu nuo Vislos iki Nemuno suklestėjo Žucevo kultūra (Haffküstenkultur — pagal L. Kilianą), kuri, esą, nebuvoši panaši į rytinių baltų kultūrą ir todėl negalėjusi būti laikoma prabaltiška. Taigi autorius, nepateikdamas svaresnių įrodymų, paneigia L. Kiliano iškeltą ir daugelio tyrinėtojų paremtą hipotezę apie prabaltišką šios kultūros kilmę.

Trečiasis skyrius — „Apygyvendinimas ir kultūra žalvario amžiuje“ (p. 161—238) — skirtas žalvario amžiui. Skyriaus pradžioje pateikiama bendrų žinių apie pirmuosius metalus ir apie chronologinį šio laikotarpio suskirstymą. Remiamasi O. Montelijaus šešių periodų chronologine skale. Atskirai aptariami senasis ir naujasis žalvario amžiai.

Senajam žalvario amžiui priskiriama Sembos pilkapių kultūra, paplitusi Sembos pusiasalyje ir šiaurinėje Mozūrijos dalyje. Skyrium aptariami akmeniniai, metaliniai, keramikos bei gintaro dirbiniai, atskirame skyrelyje apibūdinami laidojimo paminklai, trumpai paličiami kultūriniai ir ūkiniai klausimai. Autorius plačiai naudoja ir kitų Rytų Pabaltijo kraštų medžiagą, ypač iš Lietuvos bei Latvijos. Tai suprantama, nes pateikti seniausia vakarinųjų baltų istoriją atskirai nuo kitų baltų genčių neįmanoma. Tik gaila, kad autorius šiuo atveju naudojasi labai pasenusiais duomenimis ir daro nemažai klaidų. Dėl to ir skyriaus pabaigoje padarytos išdava etniniais klausimais neįtikimos. Štai keletas pavyzdžių. Nagrinėjamojo laikotarpio pradžia labai būdingi akmeniniai gyvatgalviai kapliai dažnai randami žemutinės Vislos teritorijoje, Prūsijoje, Lietuvoje ir Latvijoje. Autoriaus duomenimis, iš viso jų rasta 84. Tuo tarpu šiuo metu vien Lietuvoje jų užregistruota 42 iš 36 žinomų ir 6 neišaiškintų vietų. Kaplių fragmentų Lietuvoje rasta akmens ir žalvario amžiaus pradžios gyvenvietėse (Radikiai, Vanagiškiai, Petrašiūnai ir kt.). Tai visiškai prieštarauja autoriaus teiginiui, jog nė vieno jų neaptikta drauge su kitais tiksliai datuotais rakiniais (p. 171). Neigti jų prabaltišką kilmę, kaip tai daro autorius, žinoma, nėra jokio pagrindo.

Labai nepilni duomenys apie žalvarinius Rytų Pabaltijo tipo atkraštinius kirvius. Teritorijoje tarp Vislos ir Dauguvos autorius mini 66 vienetus, rastus 55 vietovėse (p. 179). Iš žemėlapių (pav. 69), kuriame nėra nei administracinių ribų, nei sunumeruotų radimo vietų, sunku spręsti, kiek atkraštinių kirvių radimo vietų autorius nurodo buvus Lietuvoje — dvi ar tris. Tekste tepaminėtas tik 1 kirvelis, rastas Tautišiuose (Raseinių raj.), datuojamas III—IV ž. a. periodu. Tuo tarpu E. Grigalavičienė šiuo metu Lietuvoje yra suregistravusi 20 atkraštinių kirvelių iš tiek pat radimo vietų⁷. Vadinasi, trečdalis kirvelių rasti Lietuvoje. Turėdamas šiuos duomenis, autorius gal nebūtų atmetęs baltiškos šių kirvelių kilmės ir neteigtų, kad jie buvę pagaminti, mėgdžiojant unitičių, armorikų ir šiaurės Vokietijos kirvelių tipus.

Tas pat pasakytina ir apie žalvarinius Nortikių tipo kirvelius. Autorius teigia, jog Prūsijoje ir Lietuvoje yra žinomi 54 egzemplioriai, iš kurių vien Nortikių lobyje rasta 40 vienetų. Lietuvoje esą rasta Priekulės lobyje — 7 ir 1 kirvelis Gedminuose (Klaipėdos raj.) (p. 184). Visų pirma, autoriaus vadinamas 7 kirvelių Priekulės lobs aptiktas ne Lietuvoje, o Latvijoje — Kalėjų vietovėje (Priekulės apyl., Liepojos raj.). Autorius supainiojo šią vietą su Lietuvoje esančia Priekule. Svarbiau yra tai, jog šiuo metu Lietuvoje Nortikių tipo kirvelių rasta devyniose vietose: 1 kirvelis yra Vakarų Pabaltijo tipo, 8 Rytų Pabaltijo tipo. Šie skaičiai ir ypač radimo vietos akivaizdžiai rodo, kur jie buvo gaminami.

Visų radinių, apie kuriuos pateikiama labai nepilni duomenys (Ceraukstės tipo kirveliai (III ž. a. p.), Liepinės tipo kirveliai (V ž. a. p.) ir kt.), čia išvardyti neįmanoma. Taip atsitiko daugiausia dėl to, kad autorius, apibūdinamas žalvario amžių, naudojosi beveik tik J. Dombrovskio leidiniu⁸, kuriame gausu netikslumų.

Reikėtų atkreipti dėmesį į dar vieną daugelyje darbų pasikartojančią klaidą. J. Okuličius rašo, jog Prysmančiuose rasti du žalvariniai ietigaliai, kurių vienas yra kuršiško tipo, o kitas — lužiteniškas. Reikia patikslinti, jog Prysmančiuose rastas tik vienas ir būtent

⁷ Lietuvos TSR archeologijos atlasas, I. V., 1974, p. 206—208, žem. 22.

⁸ J. Dombrowski, Zabytki metalowe epoki brązu między dolną Wisłą a Niemnem. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968.

kuršiško tipo ietigalis, o antrasis, autoriaus laikomas lužitėnišku, rastas ne Pryšmančiuose, o Lenkijoje, Sydluveko vietovėje (Mlavos sritis).

Naujajame žalvario amžiuje autorius išskiria tris kultūros grupes: mozūrų-varmių lužitėnų kultūros grupę, sembiškąją lužitėnų kultūros grupę ir Rytų mozūrų grupę, apimančią ir Suvalkiją.

Kaip matyti iš kultūrų pavadinimo, autorius yra tos nuomonės, jog naujajame žalvario amžiuje Prūsų žemėse vyravusi lužitėnų kultūra. Pirmoji kultūrinė grupė, anot autoriaus, yra grynai lužitėniška, esą, IV ž. a. periodu Varmėje ir Mozūruose paplitusi lužitėnų kultūra. Nežiūrint į tai, kad antroji Sembos pusiasalyje gyvavusi kultūrinė grupė per visą žalvario amžių labai ryškiai išsiskiria savitais pilkapiiais ir žalvariniais dirbiniais, autorius ją traktuoja kaip periferinę lužitėnų kultūros grupę. Ir tiktai Rytų mozūrų grupė laikoma mažai žinoma lokaline grupe, kurios gyventojai, greičiausiai, buvę nuo seniausių laikų čia gyvenusių žmonių palikuonys (p. 217—238). Taigi, autoriaus nuomone, senosiose Prūsų žemėse žalvario amžiuje vyravusi lužitėnų kultūra, kurios susitelkimo vietos („kolonijos“) aptiktos ne tik Sembos pusiasalyje, bet net Klaipėdos apylinkėse (p. 196).

Mūsų supratimu, apie lužitėnus autorius kalba ten, kur galima kalbėti tik apie lužitėnų ir baltų genčių kultūrinius tarpusavio ryšius.

Baltų genčių užuomazgą buvusioje Rytprūsų teritorijoje autorius randa tik ankstyvajame geležies amžiuje, kuris nagrinėjamas kevirtajame knygos skyriuje (p. 249—340). Jame aptariamoms šio laikotarpio kultūrinėms grupėms, tikriaus pasakius, viena, autoriaus pavadinta vakarinių baltų pilkapių kultūra, pergyvenusi keturias vystymosi fazes. Autorius išskiria tris šios kultūros teritorines grupes: Sembų, Vakarų mozūrų ir Rytų mozūrų (p. 250). Pastarajai priskiriama ir visa Lietuvos Užnemunė (p. 301). Faktiškai tos grupės atitinkancios žalvario amžiaus kultūrinės grupės, tik, esą, ankstyvajame geležies amžiuje jose atsiradę bendrų reiškinių: išplitę pilkapiiai, suvienodėjusi keramika, atsiradę piliakalnių. Šie bendrumai ryškėję, plintant vakarinių baltų pilkapių kultūrai. Anot autoriaus, gyventojai maišėsi, kėlėsi įvairiomis kryptimis (p. 377). Vykęs judėjimas ir iš rytų į vakarus. Baltų genčių atsiradimas aiškinamas taip: varmių-mozūrų lokalinė grupė, be abejonės, buvo susijusi su lužitėnų kultūra, etniniu požiūriu jų gyventojai negalėję skirtis (p. 338). Didelė dalis Sembos pusiasalio gyventojų turėjo būti atkeliavusi iš Pamario. Kitokios buvusios tik Rytų mozūrų ir Suvalkijos grupės. Jos sudariusios tuo metu Rytų Europoje plitusios kultūros šiaurvakarinę periferiją. Ši grupė ir galėjusi duoti prabaltiškos kalbos elementų (p. 339). Todėl tik ankstyvajame geležies amžiuje, vykstant šių trijų kultūrinių grupių maišymuisi ir vienodėjimui, galėjusi pradėti formuotis nauja etninė grupė — vakariniai baltai — prūsų ir jotvingių pirmtakai.

Nesuprantamas vienas ir bene svarbiausias dalykas: kaip galima atsieti žalvario amžiaus Sembos pusiasalyje plitusią pilkapių kultūrą nuo ankstyvojo geležies amžiaus vakarinių baltų pilkapių kultūros, kai tarp jų yra genetinis ryšys. Tas ryšys labai ryškus ir Lietuvos pajūryje tarybiniu laikotarpiu tyrinėtuose žalvario amžiaus pabaigos—ankstyvojo geležies amžiaus pilkapiuose (Egliškiai, Kurmaičiai, Kviečiai — Kretingos raj.). Dėl jų baltiškos kilmės nekyla jokių abejonų.

Penktoji darbo skyrius — „Apgyvendinimas ir kultūriniai ryšiai romėniškuoju laikotarpiu“ (p. 341—466) — skirtas senajam geležies amžiui (fazės B, C) ir vidurinio geležies amžiaus pradžiai (fazė D). Paminklai apibūdinami atskiromis kultūrinėmis grupėmis. Jų išskiriamos dvi: sembų-notangų grupė ir mozūrų grupė. Pastarojoje, savo ruožtu, pagal C. Engelį išskiriamos lokalinės grupės: šiaurvakarinė mozūrų grupė (J. Okuličiaus vadinama mragowska) ir šiaurrytinė grupė (węgorzewska). Tai du labai ryškūs per visą senąją geležies amžių kultūriniai centrai. Skyriaus pabaigoje šios grupės identifikuojamos su gentiniais junginiais: sembų-notangų grupė, esą, priklausanti rašytiniuose šaltiniuose minimiems aisciams, šiaurvakarinė mozūrų grupė — galindams, o šiaurrytinė mozūrų grupė — sūdūvams. Ir šiame skyriuje autorius dažnai remiasi gerokai pasenusia archeologine Lietuvos medžiaga. Ryškus pavyzdys yra žemėlapis (pav. 179, p. 386), kuriame parodytas antkaklių trimitiniais galais paplitimas Rytų Pabaltijyje. Lietuvos teritorijoje jų tepažymėta keliolika egzempliorių, tuo tarpu, kaip rodo naujaisi duomenys, tokių antkaklių rasta 70 40-ye radimo vietų. Vargu ar autorius teigtų, jog akinės segės plačiausiai randamos prūsų žemėse, jei žinotų, kad šiuo metu Lietuvoje jų užregistruota apie 90 iš 30 radimo vietų. Tas pat pasakytina ir apie kitus to laikotarpio papuošalus. Žinoma, šie duomenys dar nepaskelbti ir autorius jų nežinojo.

Dar neaiškesnis kitas dalykas: kodėl autorius keliose vietose, kalbėdamas apie pilkapių paplitimą kai kuriose kultūrinėse grupėse, šį reiškinį aiškina, kad tai buvusi vidurio ir rytų Lietuvos įtaka (p. 402, 410, 451). Bet juk vidurio Lietuvoje visą geležies amžių vyravo plokštiniai kapinynai.

Galima būtų padiskutuoti ir dėl kitų šio skyriaus teiginių: esą, sembų-notangų kultūrinėje grupėje randamos monetos buvo vartojamos tik kaip kabučiai (p. 406), arba, kad II m. e. a. Mozūruose ir Lietuvoje susikaupe iš Romos provincijų importuotų emale puoštų segių (p. 442) ir kt. Tačiau viso to padaryti nedidelėje recenzijoje negalima.

Skyriaus pabaigoje autorius apibūdina ūkininkavimo formas, gyvenviečių rūšis, pabrėždamas ir žemėlapišiais pailiuotodamas jų augimo tempus; nagrinėja visuomeninius santykius ir daro prielaidą, kad senajame geležies amžiuje bei vidurinio geležies amžiaus pradžioje jau galima kalbėti apie „protovalstybinės“ organizacijos pradmenis.

Šeštasis, paskutinis, skyrius — „Ankstyvųjų viduramžių priearnyje“ (p. 467—485) — trumpiausias. Chronologinės jo ribos — V a. pabaiga—VII amžius. Apibūdindamas šio laikotarpio senųjų prūsų kultūrą, autorius išskiria 4 kultūrinės grupes, iš jų plačiau aptaria pirmąją — Baltijos pajūrio sembų-notangų ir Elbliongo grupę bei ketvirtąją — Olštino grupę (vokiečių vadinta „Masurgermanische Kultur“), o antrąjai — Suvalkų grupei — ir trečiajai — Didžiųjų mozarų ežerų rajono grupei — skirti tik du puslapiai. Remdamasis E. Šturmu, autorius teisingai Olštino kultūrinę grupę laiko prūsiška, tačiau negalima sutikti su autoriaus teiginiu, jog būtent iš Olštino grupės buvo eksportuoti kai kurie papuošalai į Lietuvą ir Latviją. Pav. 248 (p. 483) autorius pagal E. Šturmą pateikia pasenusį kai kurių vidurinio geležies amžiaus lankinių segių paplitimą Rytų Pabaltijyje (duomenys ne vėlesni kaip 1939 m.), kuriuo remdamasis, ir galėjo padaryti tokias klaidingas išvadas. Tai, kad duomenys netikslūs, rodo ir toks faktas: minėtame žemėlapyje parodytos kelios lankinių žieduotųjų segių radimo vietos Lietuvos teritorijoje, tuo tarpu dabar jų užregistruota apie 150 iš 50 radimo vietų. Dėl vietinės šių segių kilmės nekyla jokių abejonių.

Apskritai autorius, rašydamas šį darbą, naudojosi skelbta ir, kaip ne kartą pabrėžėme, gerokai pasenusia medžiaga. Todėl ir bandymas daryti apibendrinančias išvadas atskirų radinių bei kultūrų kilmės, įtakos bei etniniais klausimais dažnai nesėkmingas. Autoriaus užsimota nauja kai kurių klausimų, ypač etninių, interpretacija galima, tik remiantis pirmiais ir naujaisiais šaltiniais.

Tačiau, nepaisant iškeltų trūkumų, recenzuojamoji knyga turi didelę pažintinę reikšmę. Joje gausu faktinės medžiagos, autorius panaudojo daug literatūros. Tai — knygos pabaigoje pateiktas 50 puslapių literatūros sąrašas (p. 500—551). Tik gaila, kad jame mažai atsispindi tarybinio Pabaltijo ir kaimyninės Baltarusijos TSR pastarųjų metų archeologų veikalai. Reziumė (p. 552—565) ir iliustracijų sąrašas (p. 566—575) anglų kalba daro knygą prieinamą platesniam skaitytojų ratui. Vietovardžių rodyklėje (p. 576—586) nurodomi nauji vietovardžiai. Knyga gausiai iliustruota radinių paminklų, planų nuotraukomis, kurių dauguma jau buvusi skelbta įvairiuose ankstesniuose leidiniuose. Leidinyje daug žemėlapių, tik didelis jų trūkumas, kad juose nesužymėta radimo vietų numeracija.

J. Okuličius atliko didelį ir naudingą darbą, parašęs stambią vadovėlio pobūdžio knygą. Neabejojame, jog ji bus kiekvieno studento, studijuojančio Rytų Pabaltijo archeologiją, parankinė knyga.

Regina Kulikauskienė

Juliusz Bardach. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w. Państwowe wydawnictwo naukowe. Warszawa, 1970, 401 p., 600+80 egz.

Žymaus lenkų teisės istoriko J. Bardacho knyga jau yra recenzuota ir visapusiškai įvertinta¹. Čia neliesime smulkesnių knygos straipsnių (apie M. Strijkovskį, vedybinių papročių teisę, lenkų statutų vertimus, didžiojo kunigaikščio raštinės darbą, prašymus, seklius), aptarsime tik tai ryškesnes studijos problemas.

I. Panaudojęs lyginamąjį metodą, autorius nagrinėja grupinę nuosavybę. Remdamasis aktų medžiaga, jis parodo, kad naujesnioji grupinės nuosavybės forma („bendras valdy-

¹ Z. Rymszewska, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 24, zes. 1, 1972, p. 203—221; Черниловский З.—«Советское славяноведение», 1973, № 2, с. 82—85.

mas" — „współwłasność“) pakeičia senesniąją („bendrą priklausymą“ — „własność pospólnej ręki“) ir įvertina abiejų formų reikšmę individualiosios nuosavybės įsigalėjimui.

Autorius, nors ir nepabrėždamas, iš dalies polemizuoja su H. Lovmianskio ankstyvojo individualaus alodo koncepcija². Be abejo, J. Bardacho pozicijos, kur jis liečia grupinės nuosavybės stadijas ir jų susiejimą su bendru nuosavybės vystymusi, pripažintinos stipresnėmis. Nors autorius neteigia, kad aptariamoms formoms turi persvarą, lyginant su individualiąją nuosavybe, bet neišryškina ir jų tarpusavio santykio bei jo kitimo XIII—XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

Antras klausimas — dėl sėbrystės instituto apimties. Autorius nepasinaudojo K. Jablonskio aktais apie bičiulius, paskelbtais dar 1941 metais³. Iš šių aktų matyti, kad valstiečių bičiulystė (sėbrystė) su bajorais XVI a. buvo tik viena feodalinio išnaudojimo formų⁴, rodančių archainę papročio kilmę, kuri vargu ar vestina iš grupinės nuosavybės. J. Jurginio išsamiai ištirtu valstiečių „bendrosios nuosavybės“ (tiksliau: bendro prievolių atlikimo — „tarnybų“) formų klausimo⁵ J. Bardachas taip pat neįvertino. Be kita ko, ir jis pats nurodo, kad bajorų nepasidalijimas buvo dirbtinas, siekiant palengvinti karinę prievolę (p. 149 ir kt.).

J. Bardachas pažymėjo, kad sėbrystė yra platus klausimas (p. 140—141). Todėl tikėsimės sulaukti specialios jo studijos.

Lyginamasis metodas nulėmė tai, kad bendrosios nuosavybės formos vertinamos visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mastu, pakankamai neišskiriant „Lietuvos“ (Aukštaitijos, vakarų Baltarusijos) ir „aneksų“ arba „žemių“ (Žemaitijos, rytų Baltarusijos, Ukrainos). „Aneksuose“ bendroji nuosavybė buvo labiau paplitusi. Tad ir išvadose reikėtų į tai atsižvelgti. Tuo labiau, kad H. Lovmianskio ir V. Pašutos monografijose labai įtikinamai parodomas individualaus alodo paplitimas Lietuvoje jau XIII amžiuje. Vargu ar galima sutikti su autoriumi, jog Pamedėnų teisynas palaiko bendrąją nuosavybę (p. 132). Nurodomos jo vietos rodytų priešingai. Juk 16 ir 53 straipsniuose aptariamas ne bendras valdymas, o kaip tik bendrosios nuosavybės pasidalijimas⁶. Tuo tarpu 107 straipsnyje pabrėžiama, kad, mirus atsisakyusiam sūnui, pirmenybę paveldėti turi jo vaikai, o ne tėvas⁷. Taigi, akivaizdžiai ginamos mažosios šeimos pozicijos.

Apskritai reikia pritariti autoriaus nuomonei, kad prekinių-piniginių santykių vystymosi laikotarpiu feodalinė teisė aktyviai padėjo nykti bendrajai nuosavybei (p. 170). Tik, mums regis, reikėtų pabrėžti, jog Aukštaitijoje jau ir anksčiau ši nuosavybė buvo benykstantis reiškinys, palaikomas tik pašalinių veiksmų.

II. Antrajame nuosavybei skirtame straipsnyje aptariamas abipusis dovanojimas. Tai — papročių teisės sritis, statutuose apie ją nekalbama (p. 181). Pažymima, jog ši nuosavybės atsiejimo forma būdinga ankstyvajam feodalizmui, ir nurodoma, kuo ji skiriasi nuo įprastinio dovanojimo (p. 174). Abipusis dovanojimas būdingas epochai „iki susidarant teisei“, atitinka natūralųjį ūkį (p. 183—184). Pateikiama pavyzdžių, kur jis jau susipynęs su pirmimu ir pardavimu arba įkeitimu (p. 179). Ribos tarp dovanojimo ir šitų operacijų labai neryškios (p. 180). Nurodoma labai įdomių dovanojimų už globą pavyzdžių, iš kurių matyti, kad tai panašu į „įsūnijimą“ (p. 181—182).

Prekiniai piniginiai santykiai pakirto abipusį dovanojimą (p. 185). Ir todėl yra tiek daug tarpinių nuosavybės atsiejimo formų. Jų gausumas reiškia, jog abipusis dovanojimas XV—XVI a. vertintinas jau kaip reliktas (p. 183).

Taigi, straipsnyje išsamiai nagrinėjamas abipusis dovanojimas ir apibrėžiama jo vieta feodalinės nuosavybės santykių istorijoje. Gal kiek trūksta šioje apžvalgoje apibendrinančio akcento: abipusis dovanojimas išvirsta įkeitimu (užmaskuotu, primityvesniu pirmimu-pardavimu). Autoriaus teiginys, jog „ne kartą nekilnojamos nuosavybės atsiejimą pridengdavo atsidėkojimas už dovaną“ (p. 181), gal būt, geriausiai pagrįstų šitokią apibendrinimą.

Kelia abejonių tai, kad bažnytinės fundacijos priskiriamos abipusiam dovanojimui (p. 176—177). Juk čia nėra abipusio mainų ekvivalento, remiantis net feodalinės ideologijos

² H. Łowmiański. Studia nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, t. I. Wilno, 1931, p. 112, 175, 257—288 ir kt.

³ K. Jablonskis. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. Kaunas, 1941, p. 5, 301—303, 337.

⁴ Ten pat, p. 5—15.

⁵ J. Jurginis. Baudžiaivos įsigalėjimas Lietuvoje. V., 1962, p. 102 ir kt.

⁶ Па ш у т о В. Помезания. М., 1955, с. 120, 134.

⁷ Ten pat, p. 152.

sąvokomis: už „kūno reikalų“ aprūpinimą atsilyginama „sielos reikalų“ protekcija. Toks pat yra ir indulgencijos „ekvivalentas“ (čia jau pats terminas simbolizuoja mulkinimą).

Įkraičio užuomazga galima kildinti iš abipusio dovanojimo (p. 185—187), tačiau tai specifinė sfera, kuri, būdama susijusi su šeimos teise, vystosi visiškai savarankiškai. Nagrinėjant šį klausimą, reikėtų remtis atitinkamų statutų straipsniais bei jiems giminą aktų medžiaga, o tesiremiant lenkišku terminu (wyano) ir labai bendrais Horodlės akto posakiais (p. 186), vargu ar galima teigti, jog įkraičio recepcija Lietuvoje yra iš Lenkijos. Pamedėnų teisyne⁸ apibrėžta moters nuosavybės teisė verčia manyti, kad tokios recepcijos nereikėjo.

III. Su aptartaisiais dviem klausimais glaudžiai siejasi ir straipsnis apie išūnijimą, nors jis priskirtas kitam skyriui. Šis institutas taip pat neaprašytas statuteose. Autorius pateikia iškalbingų palyginimų iš kitų šalių istorijos. Faktiškai XV—XVI a. išūnijimas jau buvo tapęs taip pat nuosavybės atsiejimo forma, užmaskuojančia žemės pardavimą ar jos įkeitimą (p. 237 ir kt., 249). Todėl ypač reikšmingas jo sugretinimas su I Statuto I 15 straipsniu, kuriame laisvas naudojimas nuosavybe apriojamas trečdaliu. Autoriaus argumentai dėl šios normos recepcijos iš lenkų teisės yra visiškai įtikinantys (p. 213—214). Palaikytinas J. Bardachas ir polemikoje su P. Dombkovskiu, kur jis akivaizdžiai įrodo, kad apriojimas trečdaliu lieti tik tėvonių žemę, o nelietė pirktos bei ištautos (p. 217—219). Reikia pritarti ir termino „имень“ interpretavimui. Jis reikšdavo ne tik „dvarą“, bet ir „tėvonią“ (p. 218). Tačiau tarp pavyzdžių minimas I Statuto IV 14 straipsnis čia netinka, nes jame tai nenurodyta⁹. Geriau aptariama reikšmė išryškinanti vieta yra 1567 m. kariuomenės sąrašas¹⁰.

Autorius pažymi, jog daugelis išūnijimų buvę komendaciniai (p. 209). Tokį išūnijimą būtų buvę geriau sugretinti su kitomis išūnijimo lytimis, parodančiomis, kaip šis institutas tapo užmaskuotomis atsiejimo formomis. Tai pilniau atskleistų jo evoliuciją.

Apskritai aptariamasis straipsnis kartu su skyriumi, kuriame nagrinėjami nuosavybės santykiai, išryškina ir apibendrina tai, kaip senieji institutai virto nuosavybės atsiejimo lytimis iki prekinųjų piniginių santykių įsigalėjimo.

IV. Apibendrinti terminą „smerdas“, atskleidžiant jo evoliuciją ir bendrumą visiems slavams, reikėjo jau seniai. Manytume, kad bendraslaviską jo apimtį šis J. Bardacho darbas galutinai įrodo. Tai nurodoma ir minėtame V. Černilovskio atsiliepime. Gaila tik, kad J. Bardachas nelietė H. Jirečko, P. Šafariko, F. Miklošico iškelto ir B. Grekovo išvystyto klausimo dėl pirminės „smerdo“ etimologijos, siejant ją su iranių-armėnų „mard“ (vyras). Prisiminkime lot. „mas“ (gen. maris). O dėl „s“ žodžio pradžioje peršasi tokie ide. žodžių palyginimai, kaip: liet. „strazdas“, rus. „дрозд“, vok. „Drossel“, lot. „turdus“; lot. „nix“, liet. „sniegas“, rus. „снѣг“, vok. „Schnee“, angl. „snow“; angl. „sneeze“, vok. „niesen“; vok. „schmelzen“; angl. „melt“; liet. „skerdžius“ ir „kerdžius“¹¹. Ar nebus čia toks pat dėsningumas? Žinoma, paskutinį žodį tars kalbininkai. Bet kol jis netaras, vargu ar užtenka pasakyti, kad B. Grekovo hipotezei „istorikai nepritarė“ (p. 100). Terminų „žmogus“ Lietuvoje, „ceorl“ Anglijoje, „bond“ Švedijoje kitimas iš laisvojo bendruomenininko apibrėžimo iki įvairių kategorijų valstiečių pavadinimų kaip tik kalbėtų už ją. Tuo pačiu autoriaus išvados dėl niekinamos „smerdo“ kilmės, siejamos su klasių formavimosi pradžia (p. 105—107), atrodo per daug vienpusiškos. „Smerdas“, matyt, dar susilauks istorikų aptarimo.

V. Apie Lietuvos uniiją su Lenkija yra labai plati istoriografija. Jos sintezę, papildydama naujomis mintimis, autorius duoda aptariamojoje knygoje. Jis bando patrimonalinę Lietuvos valdančiosios viršūnės koncepciją susieti su Krėvos akto tekstu (p. 27—28). Tai svarbu ir gali praversti, sprendžiant Lietuvos valstybės egzistavimo 1385—1392 m. (ev. 1398 ar 1401 m.) klausimą, kuris iki šiol neišspręstas. Autorius teigia, kad inkorporacija, nors ir stengtasi ją vykdyti, tebuvo trumpas epizodas. Netrukus buvo pripažintas Lietuvos valstybingumas de facto, pripažįstant Lenkijos viršenybę (p. 25). Apskritai su tuo reikia sutikti. Galima dar pridurti, kad Krėvos aktas buvo Lietuvos didžiojo kunigaikščio sandėris

⁸ Ten pat, p. 124, 126, 138, 152 (str. 25, 34, 62, 106).

⁹ Статут Великого Княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960, с. 59: «... ровную часть во всех именах его, яко в отчизне, у выслузе и в купли...»

¹⁰ Русская историческая библиотека, т. 33; Литовская Метрика, ч. 3, Петроград, 1915, с. 532: «Михаилъ Григорьевичъ Коледа з имения своего Лянянъ въ повете Ковенскомъ а з выслуги своее з Виркникъ въ томъ же повете выслать слугъ своихъ кони 2 зброино...»

¹¹ Autorius dėkoja filolog. k. S. Karaliūnui už konsultacijas.

su mažalenkųjų ponais už Lenkijos karaliaus vainiką prijungti (teisiškai ir faktiškai) Lietuvą prie Lenkijos. Teisiškai tai padaryta iš karto, o faktiškai — buvo galima įvykdyti tik palaipsniui, kas ir buvo pradėta daryti. Visa tai nutraukė 1389 m. sukilimas.

Kelia abejonių autoriaus pritarimas teiginiams apie Jogailos iniciatyvą Krėvos derybose (p. 27). Profesionaliai, bet ir labai tendencingai parašytas H. Lovmianskio darbas¹² ir silpniau pagrįsta H. Paškievičiaus argumentacija¹³ bruka tokią idėją, tačiau ja suabejoti verčia pati lenkų istoriografija¹⁴.

Knygoje išskiriama faktinis ir teisinis unijos klausimas, kartu nurodoma feodalinių sluoksnių bei grupuočių pažiūra į ją abiejose valstybėse (p. 36—46, 53). Tik gaila, kad autorius nebegalėjo panaudoti B. Dundulio¹⁵ ir M. Jučo¹⁶ darbų, kuriuose kaip tik aptarta unijos raida faktiniu požiūriu.

Kalbėdamas apie Lietuvos bajorų reikšmės didėjimą XVI a., J. Bardachas plėtoja tradicinę lenkų istoriografijos tezę apie lemiamą jo poveikį Lietuvos vyriausybės pozicijai (p. 47—52). Be abejo, išdaviškiškas 1562 m. Vitebsko „seimas“ ir daugelis kitų panašių „aktų“ smarkiai susilpnino jos padėtį. Tačiau bajorų „politinė veikla“ tėra išdava, o ne priežastis. Šią išdava nulėmė tiek objektyvūs veiksniai (bajorijos reikšmės didėjimas), tiek ir subjektyvūs (Livonijos karas). Kaip tik pastarieji įspraudė Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę tarp kūjo ir priekalo, o jos vyriausybę pastatė į vargšo giminaičio padėtį. Iš tiesų visa tai išskėlė dar M. Liubavskis¹⁷. Šitaip vertinama situacija ir tarybinėje istoriografijoje¹⁸. Bajorų simpatijas unijai lėmė Lenkijos šlėktų padėtis, bet ne mažiau ir nenoras kariauti vieniems, siekimas įsigyti sąjungininką, net prarandant valstybės suverenumą. Tai, kaip pripažįsta ir pats autorius, išreiškė siaurus klasinius interesus (p. 61). Dezorganizacinis unijos poveikis XV—XVI a. Lietuvos valstybinio mechanizmo veiklai autorius yra suvoktas (p. 44), tačiau jis visai neįvertinamas septintojo dešimtmečio įvykių požiūriu. Čia atsiliepė tiek minėti objektyvūs, tiek ir subjektyvūs momentai. Pastaruosius komplikavo ne vien valdžios dezorganizacija, bet ir Zygmanto Augusto nesugebėjimas. M. Liubavskis į tai seniai jau atkreipė dėmesį¹⁹, bet jo mintys nerado reikiamo atgarsio. Tik objektyvių ir subjektyvių neigiamų veiksmų visuma padarė ponų tarybą „sukalbama“. Karinė situacija buvo sunki, bet ne beviltiška. Tai galima suprasti, pažvelgus į 1567 m. kariuomenės sąrašą. Ponų kontingentai sudarė beveik pusę visos kariuomenės. Jie puikiai ginkluoti, sukomplektuoti iš samdytų (profesionalių) karių. „Ant kuino su ragotine“ bajorija mažai ką lėmė mūšio lauke, o kitokiomis aplinkybėmis ne tiek daug būtų lėmusi ir „seimuose“.

Lietuvos ir Lenkijos unija — labai platus ir sudėtingas klausimas, reikalaujantis visapusiškai įvertinti istorinį procesą ir istorines aplinkybes. J. Bardacho studija duoda čia daug vertinga ir nauja. Tačiau dar daug problemų tebelaukia tyrinėtojų.

VI. Įvertinant J. Bardacho knygą apskritai, norėtume pabrėžti labai aukštą jos profesinį lygį bei keliamą ir išnagrinėtą problemų gausumą. Be jos neapsieis nė vienas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ir socialinių santykių tyrinėtojas.

Edvardas Gudavičius

¹² H. Łowmiański. Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellonskiej. Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu Litewskiego. Wilno, 1935, p. 214—325.

¹³ Darbai ir citatos, žr. aptariamą J. Bardacho knygą p. 24.

¹⁴ Jogaila. Kaunas, 1935, p. 93—97.

¹⁵ B. Dundulis. Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo 15 amž. V., 1968.

¹⁶ M. Jučas. Nuo Krėvos sutarties iki Liublino unijos. Kaunas, 1970.

¹⁷ Любавский М. Литовско-русский сейм. М., 1900, с. 621—837.

¹⁸ Очерки истории СССР. Период феодализма, конец XV в.—начало XVI в. М., 1955, с. 761.

¹⁹ Любавский М. Мин. veik., p. 781, 782 ir kt.

Irena Szybiak. Szkolnictwo komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim. „Ossolineum”, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973, 261 p., 850+150 egz. (Polska Akademia Nauk. Pracownia dziejów oświaty: Monografie z dziejów oświaty, pod. red. Józefa Miąso, t. XV)

Per pastaruosius keletą metų LLR pasirodė monografijų, stambių dokumentų rinkinių ir straipsnių, skirtų Edukacinės komisijos veiklai ir Lietuvos švietimo istorijos klausimams¹.

Vienas naujausių šiai problemai skirtų darbų yra I. Šibiak monografija apie Edukacinės komisijos švietimo reformą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir švietimo padėtį joje 1773—1792 metais.

Monografija parašyta, remiantis Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos ir Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrių medžiaga, taip pat LLR archyvų bei bibliotekų medžiaga, dokumentų publikacijomis ir gausia literatūra. Kartu reikia pasakyti, kad autorė nepasinaudojo A. Sidlausko ir kitų lietuvių mokslininkų darbais aptariamu klausimu.

I. Šibiak monografija susideda iš įvado, vienuolikos skyrių, išvadų, literatūros sąrašo ir pavardžių rodyklės. Reziümė — anglų ir rusų kalbomis. Monografija supažindina skaitytoją su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra, švietimu, ekonomine-ūkine padėtimi nuo XVIII a. pradžios iki 1773 m., t. y. iki jėzuitų ordino panaikinimo. Apie XVIII a. vidurį LDK ekonomika ir kultūra vystėsi pažangos kryptimi. Daugiausia dėmesio autorė skiria Edukacinės komisijos veiklai ir švietimo padėčiai LDK 1773—1792 metais. Šį laikotarpį skirsto į du etapus. Pirmasis etapas — 1773—1783 m., — kai buvo įkurta Edukacinė komisija, kristalizavosi mokyimo programa, vieninga mokyklų organizacijos sistema. Autorė aiškina, kad 1783 m. buvo baigtas Edukacinės komisijos organizacinės veiklos etapas: Vilniaus akademija reorganizuota į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiąją mokyklą, pertvarkytos vidurinės mokyklos ir, Edukacinei komisijai išleidus 1783 m. nuostatus, su-normintos mokyimo programos.

Tyrinėdama antrąjį etapą, I. Šibiak plačiai apžvelgia Vyriausiosios mokyklos, vidurinių ir parapinių mokyklų padėtį, kultūrinę jų reikšmę visuomeniniam ir ekonominiam krašto gyvenimui. Šį laikotarpį autorė užbaigia 1792 m., nes tų metų politiniai įvykiai turėjo įtakos ne tik valstybės gyvenimui, bet ir švietimui.

1773 m. panaikinus jėzuitų ordiną, jo turtas, kurį patys jėzuitai vertino 6 mln. auksinų, ir jų mokyklos atiteko valstybei. Buvo įsteigtas valstybinis pasaulietinis švietimo organas — Tautos Edukacinė Komisija, kuriai ir pavesta reorganizuoti visą švietimo sistemą. Švietimo reforma padėjo pamatus pasaulietinei inteligentijai ruošti.

Siekimai pertvarkyti ekonominį bei politinį visuomeninį valstybės gyvenimą sutapo su švietimo sistemos reforma. Valstybės teritorija mokyklų atžvilgiu buvo suskirstyta į LDK ir Lenkijos Karalystės provincijas. 1775 m. LDK vidurinės mokyklos pavedamos įsteigtiems dviem departamentams: Lietuvos ir Baltarusijos. Lietuvos departamentui priklausė Vilniaus ir Trakų vaivadijų bei Žemaitijos mokyklos, o Baltarusijos departamentui — Naugarduko, Lietuvos Brastos ir Minsko vaivadijų mokyklos. Lietuvos departamentui vadovavo I. Masalskis, Baltarusijos — J. Chreptavičius.

1778 m. Lietuvos departamente buvo Vilniaus akademija, dvi vaivadijų mokyklos — Kaune ir Gardine, dar 4 paviėtų (buvusios jėzuitų) mokyklos, 6 pijorų, 1 dominikonų (buvusi jėzuitų Merkinės mokykla, 1775 m. perduota dominikonų vienuoliams). Be to, dar buvo pijorų kolegija Vilniuje, 1775 m. I. Masalskio įkurta mokykla Kretingoje ir keletas kitų vienuolių ordinų mokyklų, įkurtų bei Edukacinės komisijos pritarimu. Kėdainiuose veikė reformatų mokykla. 1781 m. departamentai buvo panaikinti ir įvestas naujas administracinis

¹ K. Bartnicka. Polskie szkolnictwo artystyczne na przełomie XVIII i XIX w. Wrocław, 1971; Ł. Kurdybacha. Reforma szkół pijarskich na Litwie w r. 1762. — „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. XV, Wrocław, 1972; Ł. Kurdybacha, M. Mitera-Dobrowolska. Komisja Edukacji Narodowej. Warszawa, 1973; Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1785—1794. Opracował T. Micia. Wrocław, 1969; Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773—1785. Opracowała M. Mitera-Dobrowolska. Wrocław, 1973; Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782—1792). Opracowały K. Bartnicka i I. Szybiak. Wrocław, 1974.

mokyklų suskirstymas į skyrius, vadovaujamus rektorių. Skyrių mokyklose, kurios atitiko iki tol veikusias vaivadijų mokyklas, turėjo būti 6 mokytojai; mokslas truko 7 metus. 1783 m. LDK buvo galutinai baigtas administracinis mokyklų suskirstymas. 1782/83 m. m. LDK akademinėse mokyklose mokėsi 2300 moksleivių, o vienuolių ordinų mokyklose — apie 850 moksleivių. Sešiaklasės mokyklos tebuvo Vilniuje ir Kražiuose, visos kitos — triklasės.

1783 m. Edukacinės komisijos nuostatus privalėjo vykdyti visos mokyklos. Mokymo programoje daug dėmesio buvo skiriama matematikos, fizikos, gamtos mokslų dėstymui. Moksleiviai buvo mokomi įgytas žinias taikyti praktikoje. Mokykla taip pat turėjo įdiegti moksleiviams patriotizmo, pilietiškojo ir moralės pagrindus. Buvo mokoma taip, kad būtų moksleiviai vėliau padėtų kelti krašto ekonominį ir kultūrinį lygį. 1780 m. Edukacinė komisija tik formaliai pavedė vidurines mokyklas bei jų priežiūrą Vilniaus akademijai, reorganizuojamai į Vyriausiąją mokyklą.

Monografijoje plačiai aptarta vidurinės mokyklos veikla, išryškinti sunkumai. Trūko jose mokytojų naujoms disciplinoms dėstyti. Daugelis mokytojų vienuolių nepalankiai žiūrėjo į naująją mokyklą. Iki 1783 m., nurodo autorė, pasikeitė daugiau kaip 40% vidurinių mokyklų mokytojų. Kai kurie nesugebėjo pakeisti savo dėstymo metodų ir duoti moksleiviams žinių pagal naująją mokymo programą. Mokyklų bibliotekose stigo vadovėlių ir knygų.

Didelė kliūtis buvo ir bajorijos nepasitikėjimas naująja mokymo programa. Todėl ėmė aktyviau veikti dominikonai, bernardinai, pranciškonai, bazilijonai, kapucinai ir kitų ordinų vienuoliai. Jie, remdamiesi didelės dalies bajorijos opozicija švietimo reformai, kūrė nelegalias savo mokyklas. Jos atitraukdavo dalį moksleivių iš akademinų mokyklų. Vienuolynų išlaikomose mokyklose tebevyravo lotynų kalba.

I. Šibiak išsamiai nušvietė Vilniaus akademijos reorganizavimą į Vyriausiąją mokyklą. Aptardama Vilniaus akademijos veiklą jėzuitų ordino panaikinimo išvakarėse, ji daro išvadą, kad Vilniaus akademija mokslo lygiu nesiskyrė nuo kitų LDK jėzuitų mokyklų. Šis autorės tvirtinimas nepagrįstas. Vilniaus akademija skyrėsi nuo kitų jėzuitų mokyklų ne tik profesorių skaičiumi, bet ir dėstomomis disciplinomis, o ypač, kaip matyti iš išlikusių Vilniaus akademijos profesorių skaitytų paskaitų tekstų bei jų konspektų, mokslo lygiu.

I. Šibiak išryškino Edukacinės komisijos vaidmenį, kuriant naujas katedras, kabinetus, astronomijos observatoriją, proteguojant matematikos, fizikos, medicinos mokslus Vilniaus akademijoje. Plačiai nušviečiamas Fizinių mokslų ir Moraliųjų mokslų kolegijų sudarymas, katedrų profesorių veikla, dėstomų ir naujai įvestų mokslo disciplinų programos, dėstymo lygis. Kartu parodoma, kad panaikinus jėzuitų ordiną, iš 40 Vilniaus akademijos profesorių liko tik 15. Todėl jų trūko, teko kvieisti iš kitų šalių mokslo įstaigų. Aptariamas M. Počobuto projektas (1773 m.). M. Počobutas siūlė prie Vilniaus akademijos įsteigti mokslinę draugiją, panašią į kituose Europos kraštuose veikusias mokslų akademijas. Šios draugijos uždavinys būtų buvęs tyrinėti gamtos bei technikos mokslus ir juos propaguoti krašte.

1783 m. Vilniaus akademija baigiama reorganizuoti į Vyriausiąją mokyklą. LDK buvo sukurta hierarchinė mokslo įstaigų sistema, kuri rėmėsi Edukacinės komisijos nuostatais. Iš Vyriausiosios mokyklos profesorių ir mokyklų mokytojų susidarė naujas socialinis akademinis sluoksnius. Vyriausiajai mokyklai buvo pavesta visos vidurinės ir paprinės mokyklos, taip pat vienuolių ordinų mokyklų priežiūra.

I. Šibiak tyrinėjo ir paprinių mokyklų padėtį. Kai kurie valdančiosios klasės atstovai, užsikrėtę fiziokratų ir kitų švietėjų idėjomis, ekonominę pažangą ėmė sieti su valstiečių švietimu. 1774 m. Edukacinės komisijos pirmininkas I. Masalskis paruošė „Instrukciją paprinėms mokykloms“. Į paprinių mokyklų mokymo programą įėjo mokymas skaityti, rašyti, skaičiuoti ir moralės mokslų. Mokoma turėjo būti tik gimtąja kalba. Kartu ši mokykla privalėjo ne tik paruošti valstiečių ir miestiečių vaikus geriau dirbti, bet ir įdiegti jiems, kad jų padėtis yra geriausia ir kad jų gerovė priklauso nuo paklusnumo ponams. Paprinė mokykla, jos šalininkų nuomone, turėjo suvaldinti svarbų vaidmenį, kovojant prieš niekinančią bajorijos pažiūrą į žemesnius luomus ir į darbą. Šviečiamųjų idėjų įtakoje instrukcijoje net buvo numatyta, kad paprinėse mokyklose kartu mokytųsi bajorų ir valstiečių vaikai.

1777 m. Vilniaus vyskupijoje buvo 330 paprinių mokyklų. Dar 1775 m. Vilniuje buvo įsteigta paprinių mokyklų mokytojų seminarija. Joje mokyta katekizmo, vaizdinio skaitymo, dailyrasčio, moralės mokslų, matematikos pagrindų, žemėtvarkos, daržininkystės, pievininkystės (botanikos), žemės ūkio vedimo pagrindų, chorvedybos ir groti klavikordu.

Mokymo programą seminarijos moksleiviai išeidavo per metus. Baigę ją, turėjo dirbti ne tik parapinių mokyklų mokytojais, bet ir vargoninkauti, nes šias mokyklas išlaikė parapinių klebonai. Nežiūrint į tai, kad keliolika metų buvo propaguojamas parapinių mokyklų steigimas, bajorų pozicijos nepasikeitė. Jie ir toliau nepritarė valstiečių vaikų mokymui. Be to, ir patys valstiečiai įtariai žiūrėjo į šias mokyklas. Norėdami šiek tiek pamokyti savo vaikus, patys samdydavo mokytojus — daraktorius.

1783 m. Edukacinės komisijos išleisti nuostatai dėl valstiečių ir miestiečių vaikų švietimo numatė, kad parapinėse mokyklose mokytųsi vien valstiečių ir miestiečių vaikai. Taigi buvo atsisakyta pažangios, bet nereališios I. Masalskio instrukcijos. Tai buvo nuolaida bajorijai. Šie nuostatai formaliai atskyrė bajorų vaikus nuo valstiečių ir miestiečių vaikų. Iš parapinių mokyklų programų buvo išbraukta lotynų kalba, tačiau Vyriausiosios mokyklos vizitatoriai ir toliau toleravo jos dėstymą. Neturtingų bajorų vaikams tai buvo vienintelė galimybė išmokti lotynų kalbos pradmenų. Daugeliui iš jų ši mokykla buvo kelias į vidurinę mokyklą, nes namų mokytojus galėjo samdyti tik pasiturintys bajorai. Autorė parodo, kad Vyriausiosios mokykla mažai rūpinosi parapinėmis mokyklomis. Jų veikla pagyvėjo, tik pavedus jas Tvarkos komisijų priežiūrai.

Monografijoje daug dėmesio skirta Vyriausiosios mokyklos veiklai 1783—1792 metais. Parodyta rektoriaus M. Počoboto ir profesorių J. Mickevičiaus, P. Norvaišos, J. Forsterio, J. Briotė, M. Renjė, L. Lagmajerio, J. A. Lobeinveino, H. Strojnovskio, J. Sartoriiaus, D. Pilchovskio ir kitų veikla. Apžvelgta ir studentų sudėtis, išaiškinta, kad dauguma studentų buvo klierikai ir vienuoliai, tačiau abiejose kolegijose jau mokėsi nemažai ir pasaulietinio jaunimo. Neturtingai bajorijai mokslas buvo sunkiai prieinamas, o daugelis turtingų bajorų savo vaikus mokydavo namie arba užsienyje. Jie ne iš karto pripažino Vyriausiąją mokyklą ir pradėjo į ją leisti savo vaikus.

I. Šibiak nušvietė pasauliečių mokytojų vidurinėms mokykloms rengimo problemą, aptarė vidurinių mokyklų veiklą 1783—1792 m., pabrėžė, kad vidurinėse mokyklose tvirtai įsigalėjo gamtos ir technikos mokslų disciplinos. Pasikeitė ir mokytojai: 1792 m. trečdalis vidurinių mokyklų mokytojų jau buvo pasauliečiai.

I. Šibiak, apibendrindama Vyriausiosios mokyklos reikšmę kraštui, labai pagrįstai pabrėžė, kad ši mokykla ir vidurinės mokyklos tapo ne tik mokslo, bet ir šviečiamųjų, fizioterapinių idėjų sklaidimo krašte židiniais.

Feliksas Sliesoriūnas

Czesława Ohryzko-Włodarska. Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa (1864—1918). Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Oddział w Łodzi, 1973, 128 p., 1 schema, 500+80 egz., rotatorius. (Naczelnia Dyrekcja Archiwów Państwowych. Archiwum Państwowe miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego)

C. Ohryzkos-Vlodarskos monografiją sudaro dvi dalys. Pirmojoje dalyje rašoma apie centrinės ir vietinės valstiečių valdymo įstaigas (p. 10—39), antrojoje, žymiai didesnėje, — apie tų įstaigų archyvinį palikimą (p. 40—128). Nagrinėjamas 1864—1918 m. laikotarpis, tačiau dauguma įstaigų liovėsi veikusios 1914—1915 metais. Specialių tyrinėjimų ar sistemingai leistų žinytų šiuo klausimu nėra. Tos spragos neužpildė ir darbai iš 1864 m. valstiečių reformos Lenkijos Karalystėje (juose yra tik kai kurių žinių apie 1864—1871 m. įstaigas ir jų archyvinius fondus). Tą patį galima pasakyti ir apie bendro pobūdžio darbus iš administracinės teisės istorijos ir kitus darbus bei informacinius leidinius apie keleto įstaigų veiklą ir archyvus. Visą šią literatūrą bei šaltinius autorė paminėjo savo knygoje.

Pirmojoje dalyje apžvelgiama centrinių bei vietinių įstaigų veikla, subordinacija ir veikimo laikas. Tokios žinios pateikiamos apie centrinės įstaigas Peterburge — Lenkijos Karalystės reikalų komitetą (1864—1881 m.), Lenkijos Karalystės valstybės sekretoriatą (1815—1866 m.), caro („Jo imperatoriškosios didenybės“) kanceliariją Lenkijos Karalystės reikalams (1866—1876 m.) ir apie centrinės įstaigas Varšuvoje — Steigiamąjį komitetą (1864—1871 m.) ir jam pavaldžias komisijas: Juridinę komisiją (1864—1871 m.), Likvidacinę komisiją (1864—1870 m.) ir Centrinę valstiečių reikalų komisiją (1865—1871 m.). 1870 m. buvo pradėtos pertvarkyti centrinės įstaigos. 1870 m. uždaryta Likvidacinė komisija. Jos funkcijas perėmė

Lenkijos bankas (1828—1885 m.)¹. Šį banką uždarius, finansinėms atlyginimo už žemę darininkams operacijoms vadovavo imperijos Valstybinis bankas (1860—1917 m.). 1871 m. buvo uždarytas Steigiamasis komitetas ir kitos dvi jam pavaldžios komisijos. Vietoj Centrinės valstiečių reikalų komisijos Vidaus reikalų ministerijoje įsteigiama Lenkijos Karalystės gubernijų valstiečių reikalų laikinoji komisija (1871—1884 m.). Jai perduodamos ir Steigiamojo komiteto funkcijos valstiečių klausimu. Juridinės komisijos funkcijos buvo perduotos caro kanceliarijai Lenkijos Karalystės reikalams. 1871 m. nutrauktas „Dziennik Praw“ leidimas. Nuo tada Lenkijos Karalystei skirti įstatymai buvo skelbiami Rusijos imperijos įstatymų rinkiniuose. Įstaigų centralizavimas tuo nesibaigė. 1876 m. buvo uždaryta caro kanceliarija Lenkijos Karalystės reikalams, o 1881 m. — Lenkijos Karalystės reikalų komitetas. Tos įstaigos pasidarė neberekalingos, nes Vidaus reikalų ministerija ir kitos ministerijos, kurioms buvo perduoti ne valstiečių reikalai, aukščiausiai valdžiai, t. y. carui buvo subordinuotos per imperijos aukščiausias įstaigas: Ministrų komitetą (1802—1906 m.), vėliau — Ministrų tarybą (1906—1917 m.) ir Valstybės tarybą (1810—1917 m.). Lenkijos Karalystės reikalų komiteto funkcijos, liečiančios valstiečių reikalus, iš pradžių buvo perduotos Vyriausiajam komitetui valstiečių padėčiai tvarkyti (1861—1882 m.). Jam buvo galima apskusti Laikinosios komisijos ir vidaus reikalų ministro sprendimus. Uždarius Vyriausiąjį komitetą, jo funkcijos buvo padalytos tarp Valstybės tarybos (įstatymų ruošimas) ir Valdanciojo senato (aukščiausioji apeliacinė įstaiga). Valstiečių bylas sprendė Valdanciojo senato pirmojo departamento valstiečių reikalų skyrius, kuris 1884 m. buvo perorganizuotas į Valdanciojo senato antrąjį (valstiečių) departamentą (1884—1917 m.). 1884 m. vietoj Lenkijos Karalystės gubernijų valstiečių reikalų laikinosios komisijos įsteigiama Lenkijos Karalystės gubernijų valstiečių reikalų vadyba (1884—1917 m.). Ji priklausė Vidaus reikalų ministerijos žemskiniam skyriui.

Vietinių įstaigų struktūra buvo paprastesnė ir pastovesnė: veikė dvi instancijos — Valstiečių reikalų komisijos (1864—1870 m.) ir Valstiečių reikalų komisarai (1864—1870 m.). Gubernijose dirbo po vieną, kitur — po dvi, tris ar keturias komisijas. Jų darbo teritorijos buvo padalytos į keturias, penkias, šešias, septynias ar net aštuonias (Suvalkų komisijos — į devynias) apylinkes, ir į jas paskirti valstiečių reikalų komisarai. Augustavo gubernijos dalyje, pavaldžioje Vilniaus generalgubernatoriui, laikinai veikė Augustavo gubernijos centrinė valstiečių reikalų komisija (1863—1864 m.). 1867 m. administracinius vienetus susmulkinus, kiekvienoje gubernijoje buvo palikta po vieną komisiją, o apskrityse — po vieną komisarą. Vėliau komisijas pakeitė Gubernijų valstiečių reikalų vadybos (1871—1917 m.), o apylinkių komisarus — apskričių valstiečių reikalų komisarai (1871—1917 m.).

Autorė pateikė gana aiškia 1864 m. valstiečių reformą vykdžiusių ir valstiečius administravusių įstaigų struktūrą. Gal tik vertėjo pareikšti savo nuomonę, kiek įstaigų centralizavimui 1870—1871 m. turėjo reikšmės tai, kad 1864 m. reforma ėjo į pabaigą, ir kiek centralizavimas buvo susijęs su caro valdžios politika po sukilimo greičiau likviduoti Lenkijos Karalystės autonomines teises.

Vertingiausia yra antroji knygos dalis. Ją autorė pradeda įstaigų archyvų likimo apžvalga. Prieš antrąjį pasaulinį karą daugumos centrinių įstaigų, veikusių ne tik Varšuvoje, bet ir Peterburge, archyvai buvo sukaupti Varšuvoje (Archiwum Akt Dawnych): keleto svarbių įstaigų archyvus Tarybų Sąjungos vyriausybė perdavė Lenkijai. Tačiau per antrąjį pasaulinį karą daugumos įstaigų fondai Varšuvoje buvo sunaikinti, o kitų išliko visai nedaug. Iš 35 000 Lenkijos Karalystės valstybės sekretoriato bylų (saugojimo vienetų) išliko apie 4000 bylų (1807—1866 m.). Caro kanceliarijos Lenkijos Karalystės reikalams iš 6500 bylų išliko tik 45 bylos, tačiau jose nėra dokumentų, liečiančių kaimą. Steigiamojo komiteto išliko, atrodo, tik 84 bylos, iš jų 72 — Komiteto protokolai, kurie yra išspausdinti. Kiek išliko Juridinės komisijos dokumentų, autorė aiškiai nepasako (p. 34, 59).

TSRS CVIA (Leningrade) Lenkijos Karalystės reikalų komiteto fonde (f. 1270) yra 1612 bylos (autorė kažkodėl rašo: „daugiau kaip 1000 bylų“ — p. 44). Šie archyviniai fondai knygoje apibūdinti. Ypač smulkiai aprašyta Vidaus reikalų ministerijos žemskinio skyriaus fonde (TSRS CVIA, f. 1291) esanti Steigiamojo komiteto, Laikinosios komisijos ir Lenkijos Karalystės gubernijų valstiečių reikalų vadybos medžiaga — 556 bylos. Iš jų apie 80 bylų anotuotos. Šio fondo medžiaga — tai minėtų įstaigų archyvų likučiai, prieš karą neperduoti

¹ Schemoje klaidingai išspausdinti 1828—1865 metai. Kai kurių kitų įstaigų veiklos datos schemoje ir tekste ne visai sutampa (vienerių metų skirtumas). Jeigu, išleidus įstatymą apie įstaigos uždarymą, ji dar veikė iki sekančių metų, tai reikėjo pažymėti.

Lenkijai. Vyriausiojo komiteto fonde Lenkijos Karalystę liečiančios medžiagos nedaug, todėl jis aprašytas labai trumpai. Taip pat trumpai apibūdinta Senato pirmojo departamento valstiečių reikalų skyriaus ir antrojo (valstiečių) departamento medžiaga. Apie pastarąjį fondą reikia spręsti daugiau kaip iš 300 aprašų. Todėl neaišku, kiek minėto fondo medžiaga liečia Lenkijos Karalystę. Kompensuodama šią spragą, autorė nurodo Senato sprendimų, taip pat kitų įstaigų dokumentų publikacijas, išėjusias dar tebeveikiant toms įstaigoms. Neaišku, kokių kriterijumi vadovautasi, publikacijas atrenkant. Nors svarbiausios publikacijos paminėtos ir anotuos, tačiau vertėjo pateikti ir kitų, mažiau reikšmingų ir neoficialių, leidinių bibliografiją.

Labai vertinga ta darbo dalis, kurioje pateikta žinių apie visų gubernijų valstiečių reikalų vadybų ir visų apskričių valstiečių reikalų komisarų archyvinius fondus, išlikusius Lenkijos Liaudies Respublikos archyvuose. Ši medžiaga susisteminta, suskirstyta apskritimis ir iš dalies notuota. Sužinome, kad Suvalkų gubernijos valstiečių reikalų vadybos fondas yra Suvalkuose (Bialystoko vaivadijos valstybinio archyvo Suvalkų apygardos skvrius). Šiame fonde yra 269 bylos, iš jų gal tik kelios bylos liečia ne lietuviškąją gubernijos dalį. Ten pat yra ir šių apskričių valstiečių reikalų komisarų fondai: Seinų (28 bylos) ir Suvalkų (128 bylos). Naumiesčio apskrities valstiečių reikalų komisijos fondas (35 bylos) yra Bialystoko vaivadijos valstybiniame archyve. Vadinasi, iš 460 bylų (bendras skaičius) apie 330 bylų liečia lietuviškąją gubernijos dalį. Autorė nurodo, kad išliko tik nedidelė dalis Suvalkų gubernijos valstiečių reikalų įstaigų archyvų (p. 35, 126). Apie tai, kad minėtų įstaigų archyvų gali būti Lietuvoje, neužsimenama.

Lietuvos TSR CVA Kauno filialė yra šių apskričių valstiečių reikalų komisarų fondai: Kalvarijos (f. 394), 1892—1915 m., 14 bylų; Marijampolės (f. 393), 1893—1915 m., 13 bylų; Naumiesčio (f. 550), 1913—1915 m., 3 bylos; Vilkaviškio (f. 194), 1864—1917 m., 428 bylos. Lietuvos TSR CVIA yra Suvalkų gubernijos valstiečių reikalų vadybos fondas (f. 1052), 1864—1918 m., 559 bylos ir šių apskričių valstiečių reikalų komisarų fondai: Naumiesčio (f. 1089), 1873—1897 m., 8 bylos; Seinų (f. 1069), 1867—1884 m., 4 bylos; Vilkaviškio (f. 1213), 1914—1915 m., 4 bylos. Suvalkų gubernijos valdybos fonde (f. 1009) yra 1050 likvidacinių lentelių (ap. 1a, bylos 377—1238 ir ap. 10, bylos (110—297). Dar keliolika jų yra 1-ame apraše. Be to, pastarajame ir 10-ame apraše yra bylos apie likvidacinių lentelių įvedimą, ištaisymą ir pan. Taigi tų pačių įstaigų archyvai išblaškyti po kelis archyvus. Likvidacinių lentelių nuorašai buvo saugomi valsčių (gminų) valdybose, ipotekos knygoje arba pateko į kitų įstaigų fondus ir net privačius rinkinius. Pavyzdžiui, Jono Reitelaičio fonde (VUB, f. 102, b. 56) yra Kalvarijos apskrities Krokialaukio valsčiaus likvidacinių lentelių nuorašai. Autorėi yra žinoma, kad minėtų įstaigų ir bendrų administracinių bei finansinių įstaigų archyvuose fonduose galima rasti „papildomų duomenų“ (p. 128). Tačiau, kaip rodo Suvalkų gubernijos pavyzdys, kai kurie svarbūs masiniai šaltiniai pateko kaip tik ne į „valstiečių“ įstaigų archyvinius fondus.

Mūsų pastabos — tai daugiausia pageidavimai išplėsti recenzuojamą darbą, kuris ir toks, koks yra, sudaro gerą įspūdį. Č. Ohrizkos-Vlodarskos knyga — naudingas žinynas istorikams, tiriantiems Lenkijos Karalystės valstiečių istoriją ir apskritai 1864—1918 m. agrarinę istoriją. Recenzuojamoji knyga padeda mums padaryti išvadą, jog Suvalkų gubernijos valstiečių reikalų įstaigų archyvų diduma (1033 bylos) yra Lietuvoje, o mažuma — Lenkijoje (460 bylų), nors apskritai tų archyvų išliko nedaug. Lietuvoje dar yra daugiau kaip 1050 likvidacinių lentelių ir bylų apie 1864 metų reformos vykdymą, patekusių į Suvalkų gubernijos valdybos fondą.

Leonas Mulevičius

Andrzej Skrzypek. Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919—1925. „Książka i wiedza”. Warszawa, 1972, 310 p., 1000 + 260 egz. (Polska Akademia Nauk. Zakład historii stosunków Polsko-Radzieckich)

A. Skšipeko knyga parašyta, remiantis gausiais archyviniais ir literatūriniais šaltiniais. Bibliografijos sąrašė — 254 publikacijos ir įvairių autorių darbai, iš jų — keli Tarybų Lietuvos istorikų darbai bei publikacijos.

Monografiją sudaro 5 skyriai: 1. Pabaltijo valstybių susikūrimas po pirmojo pasaulinio karo ir Lenkijos federalistiniai siekimai (1918—1920.I; p. 13—57); 2. Taikos sutartys su Tarybų Rusija ir sienų stabilizavimasis Rytų Europoje (1920.II—1921.IX; p. 58—120);

3. Kova dėl Pabaltijo sąjungos formos ir derybos su Tarybų Rusija (1921.X.—1923.I.; p. 121—183); 4. Pabaltijo valstybės ir Lenkija bei TSRS 1923—1924 metais (1923.I—1925.II; p. 184—252); 5. Pabaltijo sąjungos koncepcijos sunykimas (1925.II—1926.V; p. 253—275).

Mintis sukurti Pabaltijo sąjungą kilo kai kuriems Lietuvos, Latvijos ir Estijos buržuazijos politiniams veikėjams emigracijoje pirmojo pasaulinio karo metais. Pagal jų planus tokia sąjunga turėjusi pasitarnauti tų kraštų buržuaziniam valstybingumui įtvirtinti. Inter-ventams ir vidaus kontrrevoliucijai puolant Tarybų valdžią, 1918—1919 m. Pabaltijo kraš- tuose rimtu pretendentu į Pabaltijo sąjungos narius tapo ir Lenkija.

Nagrindėdamas Pabaltijo sąjungos klausimą, autorius, suprantama, daugiausia vietos ski- ria Lenkijos politikai nušviesti. Jis išreiškia nuomonę, kad 1919 m. pačioje pradžioje Len- kija Pabaltijyje dar neturėjo aiškios politinės linijos (p. 27). Ji išaiškėjo tik 1919 m. ba- landžio mėn., Pilsudskio legionams užėmus tarybinį Vilnių. Tuo metu Pilsudskio šalininkai pasiūlė sudaryti federatyvinę sąjungą ne tik buržuazinei Lietuvai, bet išskėlė mintį sukurti ir visų Pabaltijo kraštų federaciją (p. 30—31). Vėliau, 1921—1925 m., Pabaltijo sąjunga buvo įsivaizduojama kaip daugiašalė politinė-karinė sutartis, į kurią įėjo ir ūkinio bend- radarbiavimo elementų.

Tačiau Pabaltijo sąjungos koncepcija 1919—1925 m. nebuvo svarbiausias dalykas Len- kijos užsienio politikoje. Pabaltijo valstybės tik kartais, priklausomai nuo tarptautinės pa- dėties, ypač santykių su TSRS, susilaukdavo didesnio Lenkijos dėmesio. Sudaryti vienokią ar kitokią Pabaltijo sąjungą Lenkiją labiausiai skatino kariniai ir politiniai interesai. Eko- nominės paskatos didesnės reikšmės neturėjo, nes Lenkijos ir Pabaltijo kraštų ūkio struktūra buvo labai panaši.

Diplomatiniėje veikloje Pabaltijo sąjungos koncepcijai įgyvendinti išskiriami du lai- kotarpiai: Pabaltijo buržuazinių valstybių karas su Tarybų Rusija, pasibaigęs 1920 m. ru- denį taikos sutartimis (pirmoji taiką pasirašė Estija 1920 m. vasario 2 d.), ir 1921—1925 m., kuriuos autorius vadina jėgų pusiausvyros ir ginkluotos taikos šaurryčių Europoje laiko- tarpium.

Kol vyko karas ir buvo slopinama socialistinė revoliucija, Lietuva, Latvija, Estija ir Suomija stengėsi gerinti savo karinę padėtį, kad kuo daugiau laimėtų taikos derybose. Kartu buvo mėginama sukurti Suomijos, Estijos, Latvijos ir Lietuvos sąjungą, prie kurios prisidėtų taip pat Lenkija. Antitarybinės politikos tikslais šį sumanymą visokeriopaip rėmė Antantės valstybės. Bet tas planas žlugo. Nuosekli Tarybų Rusijos taikos politika ir gyve- nimiška patirtis iki to laiko buvo pakankamai įrodė, kad ne revoliucinė Rusija, bet Rusijos kontrrevoliucija gresia jaunoms Pabaltijo nacionalinėms valstybėms. Tai sulaukė jas nuo aktyvaus dalyvavimo Antantės organizuojamuose interventų žygiuose prieš Tarybų Rusiją, suskaldė kontrrevoliucijos frontą.

Suvienyti kontrrevoliucijos jėgas Pabaltijyje trukdė taip pat Lietuvos ir Lenkijos kon- fliktas dėl Vilniaus, kilęs šioms valstybėms tik kuriantis.

Taigi, nors Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Suomijos buržuazinės valstybės susikūrė tarp- tautinei kontrrevoliucijai puolant Tarybų šalį, tačiau nepriklausomai egzistuoti jos galėjo tik Tarybų Rusijai aktyviai remiant jų nacionalinę nepriklausomybę, kurią Tarybų šalis pirmoji pripažino. Tokios prieštaringos aplinkybės labai veikė Pabaltijo kraštų užsienio politiką.

1921—1925 m. tarptautiniams santykiams vis didesnę įtaką darė ūkiniai veiksniai. Greta karinės ir politinės naudos buvo siekiama užtikrinti patogų prekių tranzitą per Pabaltijo kraštus. Tačiau tai nepakeitė Lenkijos politikos Pabaltijyje. Ji ir toliau rūpinosi karinio politinio pobūdžio Pabaltijo sąjunga.

Monografijoje pateikti gausūs faktai patvirtina, kad nuolatinė kliūtis, per 1919—1925 metus trukdžiusi Lenkijai sudaryti Pabaltijo sąjungą, buvo jos teritoriniai ginčai su Lietuva. Lietuva atakliai priešinosi tokiai Pabaltijo valstybių sąjungai, kuriai priklausytų Lenkija. Dėl to atsirado net du skirtingi Pabaltijo sąjungos projektai. Vienas numatė sąjungą iš Lenkijos, Latvijos, Estijos ir Suomijos (jį propagavo Lenkija, nesant galimybės susitarti su Lietuva), kitas — tik iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos. Pastaruoju variantu labiausiai buvo suinteresuota Lietuva.

Didžiosios valstybės įvairiai reagavo į Pabaltijo sąjungos sukūrimo mintį.

Vokietija, pavyzdžiui, nenorėjo, kad Lenkija suburtų apie save Pabaltijo valstybes. Turėti kaimynystėje sustiprėjusią Lenkiją jai buvo neparanku. Pastangas sukurti Pabaltijo sąjungą rėmė Anglija. Jos noras padaryti sąjungą visiškai antitarybine buvo labiausiai akivaizdus: Didžioji Britanija, kai tik pablogėdavo jos santykiai su Tarybų šalimi, aktyviau skatindavo kurti šią sąjungą.

Dėl Prancūzijos požiūrio šiuo klausimu knygoje pažymima, jog iš didžiųjų valstybių ji mažiausiai domėjosi Pabaltijū. Po to, kai čia buvo nuslopinta Tarybų valdžia, Prancūzija paliko Pabaltijį daugiausia Didžiosios Britanijos interesų sferoje.

Tarybų Sąjunga mėginimus sudaryti Lenkijos, Suomijos ir kitų Pabaltijo valstybių bloką vertino neigiamai, pagrįstai įtardama, kad toks kapitalistinių valstybių susivienijimas gali tapti imperialistų agresyvių kėslų įrankiu. Kiek palankiau buvo žiūrima į Lietuvos, Latvijos ir Estijos sąjungą (be Lenkijos), tikintis, kad ji neįgaus agresyvaus pobūdžio, bus draugiška Tarybų valstybei (p. 94).

Priešingų interesų susidūrimas, pagaliau didesni nesutarimai atskirais klausimais tarp pačių projektuojamos Pabaltijo sąjungos partnerių suzlugdė viltį ją sukurti. Tai, kad Pabaltijo sąjungos koncepcija išnyko Lenkijos užsienio politikoje, autorius sieja su bendru tarptautinės padėties pasikeitimu, įvykusiu 1925 m. po Lokarno konferencijos.

Autorius labai konkrečiai ir kartais gana detalai pavaizduoja minėtus sudėtingus Lenkijos, iš dalies ir kitų valstybių diplomatijos siekius Pabaltijyje 1919—1925 metais. Savo samprotavimus, išvadas jis stengiasi argumentuoti. Tačiau kai kurie teiginiai vis dėlto kelia abejonių.

Toli gražu netikslus yra teiginys, kad Lietuvos buržuazinė valstybė susikūrė Vokietijos inspiracijų dėka (p. 14), taip pat ir tvirtinimas, esą, Lietuva „savo naująja forma buvo sukurta Vokietijos, o jos atstovybę — Tarybą — sudarė tik provokiškos orientacijos žmonės“ (p. 15).

Lietuvos buržuazinio valstybingumo susikūrimas turėjo daug gilesnes šaknis, jaugias pirmiausia paties krašto dirvoje, kurią nuo XIX a. antrosios pusės „pureną“ nacionalinis išsivadavimo judėjimas. Tiesa, lietuvių buržuazijos politiniai veikėjai, išgąsdinti socialistinės revoliucijos Rusijoje, nuo 1917 m. pabaigos ėmė orientuotis į Vokietiją, stengdamiesi išsiriūpinti iš jos bet kokią valstybingumo formą, nes, kraštui esant Vokietijos okupuotam, silpna lietuvių buržuazija nematė kitos išeities. Tačiau negincijamas faktas yra tai, kad, kai tik Vokietija karą pralaimėjo ir žlugo kaizeris, Lietuvos buržuazijos, jos Tarybos politinė orientacija iš karto pakrypo į Antantės pusę, pirmiausia į Didžiąją Britaniją. Nors Lietuvos buržuazinė valstybė su Vokietija tebesiejo daugelis bendrų ekonominių interesų, bet pastaroji, pati būdama suspausta Versalio sutarties varžtų, nebegalėjo turėti ir neturėjo didesnės įtakos Lietuvos politikai.

Trumpai tariant, tai, kad, nepaisant Vokietijos ir Lenkijos aneksionistinių siekimų ir įvairių Antantės intrigų, Lietuvai 1918—1920 m. vis dėlto pavyko sukurti ir išsaugoti nacionalinį valstybingumą, buvo ne Vokietijos, bet Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos nuopelnas. Vienintelė didžioji valstybė, kuri be jokių išlygų pripažino Tarybų Lietuvos nepriklausomybę, o socialistinei revoliucijai čia pralaimėjus, — Lietuvos buržuazinės valstybės nepriklausomybę ir ją nuosekliai gynė, buvo Tarybų Rusija.

Vienaip ar kitaip knygoje pasikartojanti teiginį apie buržuazinės Lietuvos provokišką orientaciją 1919—1925 m. autorius ne tiek argumentuoja, kiek deklaruoja. Kaip žinome, Lenkijos propaganda anuomet plačiai skleidė tokią tezę. Šiuo klausimu jis, atrodo, nekritiškai panaudojo to meto Lenkijos šaltinius.

Tarybų Lietuvos istorikų, ypač R. Žepkaitės monografijoje¹, gana įtikinamai pabrėžiama, kad Lietuvos buržuazinė valstybė nuo 1918 m. pabaigos orientavosi ne tiek į Vokietiją, kiek į Antantę. Šia proga tenka apgaildestauti, kad A. Skšipeko ir R. Žepkaitės knygos „apsilenkė“: įdomių, bendras problemas liečiančių veikalų autoriai, beveik vienu metu išleisdami savo darbus, neturėjo galimybės kritiškai palyginti vienas kito išvadų.

Rašydamas apie 1925 m. lapkričio mėn. prasidėjusias Lietuvos ir Tarybų Sąjungos derybas dėl prekybos ir nepuolimo sutarčių sudarymo, autorius, remdamasis S. Lopatniuko ir P. Losovskio straipsniais, teigia, kad Tarybų Sąjunga, nenorėdama stiprinti krikdemų valdžios autoriteto ir vengdama gadinti gerėjusius santykius su Lenkija, derybas vilkino (p. 263). K. Navickas² ir J. Žiugžda³, priešingai, savo knygose parodo, kad dėl užsitęsusių derybų buvo kalta krikdemų vyriausybė. Gaila, kad šių veikalų A. Skšipekas nepanaudojo.

¹ R. Žepkaitė. Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918—1922). V., 1973, p. 194.

² K. Navickas. TSRS vaidmuo, ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920—1940 metais. V., 1966, p. 28—29.

³ J. Žiugžda. Katalikų bažnyčios ekspansija į Pabaltijį ir Rytų Europą. V., 1962, p. 67.

Pasitaiko ir vienas kitas apsirikimas. Pavyzdžiui, visos Rusijos CVK nutarimas dėl Estijos, Lietuvos ir Latvijos tarybinių respublikų pripažinimo datuojamas 1918 m. gruodžio 25 d., tuo tarpu jis buvo priimtas gruodžio 23 dieną. RTFSR Liaudies Komisarų Tarybos nutarimas dėl Estijos Tarybų respublikos nepriklausomybės pripažinimo buvo priimtas 1918 m. gruodžio 7 d. ir su V. Lenino parašu paskelbtas ne gruodžio 15 d. (p. 17), bet gruodžio 8 dieną.

A. Skšipeko monografija, nepaisant ginčytinų klausimų, yra dalykiškai parašytas mokslinis darbas, nušviečiantis reikšmingą ir painų 1919—1925 m. Lenkijos, TSRS ir Pabaltijo kraštų santykių puslapį.

Mindaugas Tamošiūnas

Klaus M a m m a c h. Die deutsche antifaschistische Widerstandsbewegung 1933—1939. Dietz—Verlag. Berlin, 1974, 304 p. (Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED)

Šio laikotarpio antifašistinės kovos Europoje istorija nagrinėjama daugelyje veikalų, tačiau iki pastarųjų metų nebuvo išsamesnių darbų apie vokiečių antifašistinį pasipriešinimo judėjimą. Spragą užpildo K. Mamacho knyga, kuri mums įdomi dar ir tuo, kad joje rašoma ir apie Lietuvos Komunistų partijos solidarumą su vokiečių antifašistais.

Monografija, parašyta, remiantis gausia archyvine, memuarine, literatūrine medžiaga, susideda iš keturių skyrių: 1. Įvairių antihitlerinių jėgų pozicija, įvedant fašistinę diktatūrą (1933 m. sausio—vasario mėn.; p. 7—24); 2. Vokiečių antifašistinis pasipriešinimo judėjimas prieš vokiečių imperializmo rengiamą karą, už fašistinės diktatūros nuvertimą (1933 m. pradžia—1935 m. pabaiga; p. 25—130); 3. Vokiečių antifašistinis judėjimas prieš vokiečių imperializmo pagreintą rengimąsi karui ir už fašistinio režimo nuvertimą (1936 m.—1939 m. vasara; p. 131—252); 4. Vokiečių antifašistinio judėjimo (1933—1939 m.) pobūdis ir vaidmuo (p. 253—264). Priedai — šaltinių nuorodos, pavardžių bei vietovardžių rodyklės ir santrumpų sąrašas.

Knygoje įvairiapusė nušviečiama antihitlerinė kova Vokietijoje iki prasidedant antrajam pasauliniam karui. Nurodoma, jog Vokietijos antifašistinis judėjimas buvo nevienalytis. Jame dalyvavo įvairios hitlerininkams opozicinės politinės jėgos, grupuotės, atskiri asmenys, kurie skirtingai vertino fašistinį režimą, savaip įsivaizdavo būsimą visuomeninę Vokietijos santvarką. Autorius atskleidžia dešiniųjų Vokietijos socialdemokratijos vadų skaldytojišką politiką. Nors jie ir siekė atgaivinti buržuazinį parlamentarizmą, tačiau, kaip rodo knygoje pateikti faktai, kova prieš komunistus jiems buvo svarbesnė, negu antihitlerinė, antifašistinė darbininkų klasės vienybė.

Nuosekliausiai ir ryžtingiausiai prieš fašizmą kovojo Vokietijos Komunistų partija. Komunistų Internacionalo, broliškų kompartijų padedama, ji stengėsi konsoliduoti antifašistinį judėjimą Vokietijoje. Tai buvo nepaprastai sudėtingas uždavinys, kurį komunistams teko spręsti, siaučiant fašistiniam terorui. Vokietijos, kaip ir kitų šalių komunistai, vadovaudamiesi Kominterno VII kongreso nutarimais, 1935 m. ėmėsi kurti platų antifašistinį liaudies frontą.

Hitlerininkai beatodairiškai persekiojo savo politinius priešus, pirmiausia komunistus. Iki 1939 m. beveik 60 procentų didžiausią patyrimą turėjusių Vokietijos KP narių buvo įkalinta arba išžudyta. Apskritai iki 1939 m. vasaros ilgesnį ar trumpesnį laiką buvo suimta beveik milijonas žmonių, kalėjimuose tuo metu sėdėjo apie 300 000 antifasistų, o kiek nužudyta, net nežinoma.

Autoriaus duomenimis, 1933—1939 m. šimtai tūkstančių vokiečių vienaip ar kitaip kovojo prieš hitlerinį režimą. Vis dėlto tai buvo tik mažytė vokiečių tautos dalis. Vokiečių tautos diduma, represijų įbauginta, hitlerinės propagandos sukaldinta, aktyviau ar pasyviau rėmė agresyvią Hitlerio politiką, kuriai, be to, nuolaidžiavo kapitalistinės Vakarų valstybės (p. 261). Dėl to antifašistinėms vidaus jėgoms nepavyko užkirsti kelio hitlerininkų agresijai. Tuo remdamiesi, buržuaziniai istorikai ir dešinieji socialdemokratų savo rašiniuose dažnai bando pagrįsti teiginį, esą, Vokietijos darbininkų klasės kova prieš fašizmą buvusi bevaisė ir beprasmiška. Autorius, remdamasis 1933—1939 m. vokiečių antifašistinės kovos faktais, tokius samprotavimus paneigia. Nors to meto pasipriešinimo judėjimas dėl susiskaldymo ir buvo per silpnas neleisti kilti karui, fašistinei diktatūrai nuversti, bet vis dėlto jis buvo nemaža kliūtis fašistiniam režimui, trukdė hitlerininkams suimti į savo rankas visą darbininkų klasę, skelbė liaudžiai tiesą, kurią

fašistai stengėsi nutylėti arba klastoti. Pagaliau vokiečių antifašistinis judėjimas, kurio branduolį sudarė Vokietijos Komunistų partija, tuo reakcijos šėlimo metu nuosekliai gynė pažangią vokiečių politikos kryptį, atitinkančią gyvenamosios epochos perspektyvą, ir galiausiai laimėjo. Tuo tarpu vokiečių monopolistinis kapitalas ir militarizmas ėmė dėsningai pralaimėti.

Knygoje didelis dėmesys skiriamas užsienio šalių kompartijų ir darbininkų klasės solidarumui su vokiečių antifašistais atskleisti. Minima taip pat, kaip tarptautiniuose klasinio solidarumo veiksmuose dalyvavo Lietuvos Komunistų partija (p. 73, 95—96). Be kita ko, cituojamas mūsų istoriografijoje nežinomas atsisaukimas, kurį 1933 m. vasario mėn. vokiečių ir lenkų kalbomis išleido Vokietijos KP Dancigo ir Rytų Prūsijos, Lenkijos KP Gdinės ir Pomeranijos bei Lietuvos KP Klaipėdos krašto organizacijos (p. 73). Šį atsisaukimą autorius surado MLI prie VVSP CK Centrinio partinio archyvo fonduose Berlyne.

Žinoma, Lietuvos KP knygoje paminėta tik prabėgomis, nes autoriui, nemokančiam lietuvių kalbos, buvo neprieinami lietuviški šaltiniai ir literatūra. Tuo tarpu juose, ypač Lietuvos KP 1933—1936 m. spaudoje, gausu duomenų apie klasinį Lietuvos darbininkų solidarumą su vokiečių antifašistų kova. Mūsų respublikos istorikų garbės reikalas su pažindinti su jais ir užsienio tyrinėtojus.

K. Mamacho veikalas — svarbus įnašas į Vokietijos revoliucinio judėjimo ir apskritai naujaisiu laikų istoriografiją. Gera naujiena, kad numatoma, kaip žada autorius (p. 5), šią problemą tyrinėti toliau ir nušviesti 1939—1945 m. laikotarpį. Taigi, lauksime naujos knygos apie vokiečių antifašistinį judėjimą antrojo pasaulinio karo metais.

Julija Baliutytė

Roswitha Czollek. Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den baltischen Sowjetrepubliken während des zweiten Weltkrieges. Akademie—Verlag, Berlin, 1974, 224 p.

VDR istorikės R. Čolek darbas užpildo vieną lietuvių tarybinės istoriografijos spragų — nušviečia Pabaltijo respublikų ir Baltarusijos ekonominių apiplėšimą hitlerinės okupacijos metais. Tai labai svarbi ir opi, dėl šaltinių stokos mūsų respublikoje giliau nenagrinėta tema. Darbas yra VDR mokslininkų nagrinėjamos kompleksinės temos „Valstybinis monopolistinis kapitalizmas ir antrojo pasaulinio karo istorija“ dalis.

Autorė panaudojo mums dar nežinomus dokumentų fondus: okupuotų rytų sričių ministerijos dokumentacijos likučius, hitlerinio reicho Ūkio ministerijos statistikos valdybos fondą, VDR karinio archyvo dokumentus, Biterfeldo elektrochemijos kombinato, į kurį įėjo viena didžiausių concerno „IG Farbenindustrie“ įmonių, archyvą. Be to, R. Čolek rinko medžiagą Talino, Rygos ir Vilniaus archyvuose.

Autorė plačiai ir argumentuotai parodo hitlerininkų grobikiškų planų Pabaltijyje genezę, susiedama juos su vokiečių feodalų žygiais į Europos rytus viduramžiais, vokiečių buržuazijos planais užgrobti Pabaltijį pirmojo pasaulinio karo metais ir po to sekusia intervencija. Atskleidusi hitlerinio fašizmo istorines ištakas ir planus, daugiausia dėmesio autorė skiria vokiečių monopolistų vaidmeniui, organizuojant ir vykdant Pabaltijo ekonominę apiplėšimą antrojo pasaulinio karo metais.

Vokiečių monopolistų sukurtos TSRS ekonominio apiplėšimo institucijos — Geringo įsteigtas Ekonominio vadovavimo štabas „Ost“, Rozenbergo vadovaujama Okupuotų rytų sričių ministerija, Reicho ekonomikos ministerijos Rytų skyrius — buvo, kaip parodo autorė, vokiečių monopolinio kapitalo įrankiai.

Autorė nuodugniai nušviečia vokiečių kapitalistinių monopolijų praktinę veiklą, apiplėšiant Pabaltijį. Čia vienas svarbiausių hitlerininkų okupantų tikslų buvo sunaikinti socialistinę visuomeninę santvarką, socialistinius ekonomikos tvarkymo pagrindus, restauruoti kapitalizmą. R. Čolek įtikinamai parodo, kad svarbiausi vokiečių valstybinio monopolinio kapitalo įrankiai, įgyvendinant šiuos tikslus, buvo vermachtas ir vadinamoji civilinė administracija — hitleriniai komisarai. Įdomūs R. Čolek pateikti faktai apie nepasotinamą vokiečių monopolistų siekimą gauti kuo daugiau naudos iš okupuotų šalių ir iš Vokietijos darbo žmonių.

Aiškindama vietinių nacionalistų panaudojimą okupantų administracijoje per vadinamąją savivaldą, autorė įdomiai pastebi, kad ši „savivalda“ buvo hitlerininkų pralaimėjimo prie Maskvos rezultatas ir jų noras, pasak Rozenbergo, turėti ateityje „istorinį alibi“.

Labai vaizdžiai R. Čolek paneigia kai kurių buržuazinių istorikų teiginius apie tariamąjį vermachto, taip pat Rozenbergo ministerijos pasiuntinių nekaltumą ir „lankscią“ politiką. Visos hitlerinio reicho instancijos — vermachtas, hitleriniai komisarai, policija — glaudžiai bendradarbiavo, terorizuojant, žudant okupuotų Pabaltijo kraštų gyventojus, griau- nant ekonomiką.

Kalbėdama apie konkrečius Pabaltijo ūkinio apiplėšimo etapus, autorė teisingai pa- brėžia, kad vokiečių valstybinis monopolinis kapitalizmas, panaudodamas karui visas prisi- grobtąsias gėrybes, siekė kuo greičiau sunaikinti socialistinius gamybos santykius: buvo panaikinta tarybinė žemės reforma, socialistinės pramonės įmonės, žemė paskelbta reicho karo grobiu ir pan. Vokiečių monopolijos bijojo karo metu viską eksploatuoti centrali- zuotai, todėl rado patikimesnį kelią — veikti per žemės ūkio bendrovės „Ostland“ narius, reicho „patikėtinius“ ir pan. Kiti Pabaltijo apiplėšimo instrumentai buvo monopolinės rytų bendrovės ir šefuojančios firmos. Iš autorės pirmą kartą sužinome, kad dauguma jų buvo įsteigtos Vokietijos privačių firmų arba valstybinių susivienijimų iniciatyva ir lėšomis. Autorė teisingai pastebi, kad monopolinės bendrovės buvo tik pirmas žingsnis, dalijantis Pabaltijo ekonomiką. Po to skverbėsi šimtai Vokietijos „šefuojančių“ firmų, kurios turėjo perimti Pabaltijo ekonomiką į privačias rankas.

Labai įtaigiai autorė atskleidžia vokiečių finansinio kapitalo vaidmenį, apiplėšiant mūsų kraštą. Teikdami kreditus, reguliuodami okupacinio režimo veiklą, bankai pelnėsi iš oku- puotų respublikų gyventojų, veikė infliacijos metodu. Daugelis bankų Ostlande, kaip pa- rodo autorė, buvo privatūs. Čia įdomi autorės pastaba, kad Lietuvai apiplėšti vokiečių finansinio kapitalo šulai buvo sumanę pasitelkti vietinius „kraštą pažįstančius“ buvusius Lietuvos komercinio banko valdytojus. Autorė atskleidžia milžinišką vokiečių finansinio kapitalo atstovų užmojų — iš Tarybų Sąjungos apiplėšimo ir gyventojų išnaudojimo pa- dengti iki 150 milijardų markių hitlerinės Vokietijos finansinių skolų, o į hitlerinę eko- nomiką investuoti tokias lėšas, kurios būtų „gal būt didžiausias ekonomikos istorijoje amor- tizacinis planas“.

Įdomus ir svarbus recenzuojamo darbo skyrelis, atskleidžiantis vokiečių monopolistų siekimą pasinaudoti žudynėmis kaip pelno šaltiniu. Taip Ostlando reichskomisarato finan- sinės išlaidos buvo padengiamos iš Pabaltijyje nužudomų žmonių atimtų vertybių ir turto. Dalis šių lėšų dar buvusios panaudotos karo operacijoms finansuoti.

Nurodydama konkrečius Pabaltijo ekonominio apiplėšimo šakas ir vietas, autorė dau- giausia dėmesio skiria Estijai, iš kur okupantai ėmė skalūnus naftai gaminti ir fosfatus. Lietuvių istoriografijai įdomiausia dalis — žemės ūkio ir lengvosios pramonės apiplėšimo organizavimas. Svarbiausi plėšimo iniciatoriai buvo privačios firmos, prasiskverbusios į centrinę prekybos bendrovę „Ost“ ir kitas grandis. Labai svarbi autorės mintis, kad, hit- lerininkams pralaimėjus prie Stalingrado ir traukiantis iš Ukrainos, Pabaltijys tapo duonos baze hitleriniam vermachtui. Be to, autorė pateikia Ostlando tekstilės, popieriaus gamybos įmonių apiplėšimo rezultatus, konkrečių duomenų apie Lietuvą. Ji nagrinėja Lietuvos miško grobimo svarbą hitlerinei karo pramonei, parodydama, kad Silezijos, Ruro ir kitos akmens anglies kasyklos dirbo, naudodamos Lietuvos mišką. Mūsų istorikų uždavinys papildyti svarbius autorės tyrinėjimus, parodant, kad tarybiniai partizanai Lietuvoje neleido oku- pantams grobti miško.

Pabaigoje autorė rašo apie Pabaltijo gyventojų išvežimą prievartos darbams į hitlerinę Vokietiją, Vokietijos valstybinio monopolistinio kapitalizmo siekių Pabaltijyje žlugimą.

Teigiamai vertindami VDR istorikės R. Čolek darbą, kuriame ji atskleidė hitlerinės Vokietijos vykdyto masinio Pabaltijo tautų naikinimo ir ekonominio apiplėšimo svarbiau- sias varomąsias jėgas, jų tikslus, ir užkulius, norėtume pasakyti ir keletą kritinių pastabų.

Veikale per mažai remtasi Pabaltijo tarybinių istorikų darbais. Autorė mini tik rusų kalba išleistus veikalus. Mažokai dėmesio skirta Vokietijos SS ir policijos vado Himlerio įstaigoms, taip pat plėšusioms Pabaltijį. Čia buvo galima remtis jų dokumentais, kuriuose numatoma, kaip kolonizuoti Lietuvą. Teisingai parodydama vokiečių monopolininkus, kaip svarbiausius Pabaltijo ekonominio apiplėšimo iniciatorius, autorė nepakankamai nušvietė hitlerinės administracijos Ostlande vadovų vaidmenį. Per mažai konkrečios medžiagos apie vidurinės grandies kapitalistų veiklą, vykdančią Vokietijos monopolininkų ir koncernų pla- nus. Visiškai neatskleistas, net neiškeltas, vokiečių ir vietinių kapitalistų bendradarbiavi- mas bei ryšiai hitlerinės okupacijos metais.

Kazys Rukšėnas

Lietuvių buržuazinėje emigracijoje retkarčiais pasirodo bandymų rašyti išeivijos istoriją. Antai 1961 m. buvo išleista didelė S. Michelsono knyga, pretenduojanti į Amerikos lietuvių istoriją¹. Išėjo keletas leidinių apie atskiras kolonijas, organizacijas, parapijas ir kitas buržuazinės emigracijos institucijas². 1971 m. pasirodė JAV Skrantono universiteto buvusio istorijos profesoriaus Antano Kučo (mirė 1972 m.) ir Prano Pauliukonio (mirė 1970 m.) parengta „Amerikos lietuvių istorija“ (toliau — ALI).

Ką galima pasakyti apie šią knygą?

Svarbiausi autorių „instrumental“ išeivijos istorijai nagrinėti yra subjektyviosios sociologijos metodas ir klerikalinė ideologija.

Subjektyviosios sociologijos metodas yra, kaip žinoma, antimokslinis, idealistinis istorijos proceso supratimas, ignoruojantis objektyvius visuomenės vystymosi dėsningumus. Būdingiausias subjektyviosios sociologijos bruožas, kad ji „bijo tiesiai ir tiksliai apibūdinti ir analizuoti tikrovę <...>“³, kad „į visuomeninius santykius žiūri grynai metafiziškai, kaip į paprastą mechaninį tų ar kitų institutų agregatą, paprastą mechaninę tų ar kitų reiškinų sankabą <...>“⁴.

Klerikalizmas yra bažnyčios ir dvasininkijos vadovaujančio vaidmens visuomenėje iškelimas, religijos ir bažnytinių institucijų bei organizacijų panaudojimas kovai su revoliuciniu bei demokratiniu judėjimu. Kaip nurodoma TSKP programoje, šiuolaikinis klerikalizmas neapsiriboja bažnyčia ir jos išsiskojusiu aparatu. Jis turi dabar savo stambias politines partijas, kurių rankose yra daugelio kapitalistinių šalių valdžia. Steigdamas savo profsąjungines, jaunimo, moterų ir kitas organizacijas, klerikalizmas skaldo darbininkų klasės gretas, darbo žmonių gretas. Monopolijos dosniai finansuoja klerikalines partijas ir organizacijas, kurios eksploatuoja religinius darbo žmonių jausmus, jų prietaringumą⁵.

Subjektyviosios sociologijos metodas ir klerikalinė ideologija neleido knygos autoriams surasti ir išnagrinėti esminių lietuvių emigracijos procesų, tam tikrų jos raidos dėsningumų. Pažangiųjų JAV lietuvių žurnale „Šviesa“ išspausdintoje recenzijoje teisingai pažymima, jog „knyga netyrinėja JAV lietuvių istorijos kaip proceso, paremto raidos dėsningumais, o aprašinėja atskirus tos istorijos reiškinius ir faktus, nesujungdama jų į moksliskai apibendrintą koncepciją. Tat ji daugiau panaši į medžiagą istorijai — neretai skubotai apdorotus, iš dalies apytikslus istorinės informacijos rinkinius apie atskiras organizacijas, įsitaigas ir kitas institucijas, negu principu ar problema suvienytą sistemą“⁶.

Antai analizuodami emigracijos priežastis, autoriai pareiškia, kad „jų reikia ieškoti, kaip ir visų kitų, Lietuvos ekonominiame ir politiniame gyvenime“⁷, tačiau toliau šios deklaracijos jie beveik nenuėjo. Kiek išsamiau, tačiau iš buržuazinės istoriografijos pozicijų palietę emigracijos priežastis iki pirmojo pasaulinio karo, autoriai visiškai nutylėjo emigracijos iš buržuazinės Lietuvos priežastis. Tai ir suprantama. Jiems, kaip buržuazinių emigracijos sluoksnių atstovams, tiesiog nėra kaip pripažinti, jog emigracijos priežastys glūdėjo pačioje buržuazinėje santvarkoje: darbo žmonių socialinė priespauda, jų vargas, skurdas, politiniai persekiojimai privertė dešimtis tūkstančių lietuvių išvykti į svetimą šalį. O Lietuvos buržuazijai rūpėjo daugiausia siauri egoistiniai klasiniai interesai.

Iš konservatyviojo antikomunizmo pozicijų autoriai aiškina emigracijos antrojo pasaulinio karo pabaigoje priežastis. Knygoje rašoma: „Vokiečių armijai traukiantis iš Rusijos gilumos (1944), Lietuvoje buvo susirūpinta tolimesniu likimu. Daugeliui teko apsispręsti, ar likti krašte, ar bėgti į Vakarus, į bombomis daužomą Vokietiją“⁸. Autorių koncepcija tokia: visi jie bėgo dėl tų pačių priežasčių. Bet tai grubus melas!

Svarbiausia kai kurių gyventojų pasitraukimo iš gimtojo krašto priežastis buvo arši antitarybinė propaganda, kurią okupacijos metais Lietuvoje varė hitlerininkai ir lietuvių

¹ S. Michelsonas. Lietuviai išeiviai Amerikoje (1868—1961). Boston, 1961.

² A. Kučas. Šv. Petro lietuvių parapija South Bostone. Boston, 1956; jo paties, Lietuvių Romos katalikų susivienijimas Amerikoje. Boston, 1956; A. Ambrose, Chicagos lietuvių istorija (1869—1959). Chicago, 1967; ir kt.

³ V. I. Leninas. Raštai, t. 1, p. 186.

⁴ Ten pat, p. 164—165.

⁵ TSKP XXII suvažiavimo medžiaga. V., 1962, p. 313—314.

⁶ A. Klimas. Apie „Amerikos lietuvių istoriją“. — „Šviesa“, 1974, Nr. 3, p. 14.

⁷ ALI, p. 23.

⁸ Ten pat, p. 594—595.

buržuaziniai nacionalistai bei klerikalai⁹. Be to, Vokietijoje atsidadė daug žmonių, kurie prievarta buvo čia atvežti darbams, arba, karo veiksmams vykstant pasienio apskrityse, buvo vokiečių išvaryti iš aplinkinių vietovių.

Pabėgėlių tarpe buvo ir įvairių karinių nusikaltėlių, okupacijos metais padėjusių hitlerininkams žudyti Lietuvos darbo žmones, tarybinius karo belaisvius, partizanus. Jie bėgo iš baimės, kad netektų atsakyti už antilaudinę veiklą.

Tokios yra tikrosios emigracijos antrojo pasaulinio karo pabaigoje priežastys.

Knygą sudaro penkios dalys, daug paragrafų. Dauguma jų skirti kuriai nors buržuazinės emigracijos institucijai. Tačiau autoriai nenagrinėja tų institucijų konkrečiame socialiniame šalių, kuriose susitelkę emigrantai, fone, neatskleidžia socialinių politinių emigracijos reiškinijų bei įvykių priežastinių ryšių, neparodo jų socialinio determinuotumo. „Bet tai juk reiškia ne tirti visuomeninius santykius, o daryti tirtinąją medžiagą“¹⁰.

Paimsime vieną iš daugelio pavyzdžių. Autoriai net dviejose knygos vietose nagrinėja lietuviškų parapijų išeivijoje klausimą. Autorių nuomone, jos atsiradusios tik dėl to, kad „dauguma mūsų ateivių norėjo praktikuoti savo tikėjimą taip, kaip Lietuvos bažnyčiose“¹¹. Iš tikrųjų gi parapijų susidarymą išeivijoje XIX a. pab.—XX a. pirmojoje pusėje sąlygojo daugelis priežasčių. Svarbiausios iš jų buvo socialinės priežastys: klasinis išeivių darbo žmonių prislėgtumas kapitalo šalyse, jų, kaip emigrantų, likimo traigiškumas, valdančiųjų klasių, taip pat buržuazinių bei klerikalinių emigracijos sluoksnių suinteresuotumas stiprinti religijos pozicijas tarp išeivių darbo žmonių. Be to, klasinės antagonistinės visuomenės sąlygomis daugelis tikinčiųjų religinėse bendruomenėse tenkina ne tik savo religinius poreikius—parapija jiems bent iš dalies kompensuoja socialinį (emigrantams, pirmiausia, nacionalinį) bendravimą. Taigi, kaip matome, nacionalinių parapijų susidarymo išeivijoje priežastys kur kas gilesnės, negu jas vaizduoja autoriai.

Klerikalinės autorių pozicijos nulėmė knygos turinį, faktų kryptingumą. Knygą geriau tiktų pavadinti katalikiškąsios srovės emigracijoje istorija. Tiesa, „Redaktoriaus žodyje“ pabrėžiama, kad „neįmanoma išskirti vien katalikus (<...>), nepaliečiant kitų lietuvių srovių bei jų organizacijų, nes tik jų visų veikla sudaro pilną istorijos turinį“¹². Tačiau autoriai nesilaikė šio nusistatymo, svarbiausią dėmesį skyrė klerikalinių institucijų veiklai ir visai mažą—kitoms buržuazinės emigracijos srovėms bei jų institucijoms.

Ypač akivaizdžiai prasikiša klerikalinės antikomunistinės autorių pozicijos, kai jie prabėgomis liečia pažangųjų lietuvių išeivijos judėjimą. Pirma, autoriai ignoruoja tiesioginius šaltinius, t. y. žymių šio judėjimo veikėjų A. Bimbos, A. Petrikos, R. Mizaros, L. Prūseikos ir kitų veikalus. Antra, jie nutyli tokių garsių pažangiųjų išeivijos organizacijų veiklą, kaip Amerikos Lietuvių darbininkų literatūros draugija. Lietuvių meno sąjunga, Lietuvių darbininkų susivienijimas, be kurių neįmanoma parašyti lietuvių išeivijos istorijos. Trečia, tais atvejais, kai klerikaliniai knygos autoriai liečia kai kuriuos pažangiojo išeivijos judėjimo momentus, neapsieinama be grubių klautočių ir šmeižto.

Apie ką istorijos autoriai „pamiršo“ parašyti? Paskutinis knygos skyrius pavadintas „Glaudžios pastangos Lietuvai vaduoti“. Jame labiausiai klautojama ne tik Tarybų Lietuvos istorija ir jos tikrovė, bet ir pačios buržuazinės emigracijos tikrovė. Čia labiausiai išryškėja politinė idėjinė autorių pozicija. Iš tikrųjų, aprašinėdami įvairias „vadavimo“ biznių užsiminėjančias buržuazines bei klerikalines institucijas, autoriai praranda bet kokią sąiką, vaizduodami jas tariamai autoritetingomis, pilnomis energijos, stabiliomis, veiksmingomis ir pan. Tačiau užtenka pasižvalgyti po kitus šaltinius, liečiančius lietuvių buržuazinę emigraciją, ir knygos autorių kuriamas mitas apie „vadavimo“ organizacijas bematant išsisklaido¹³.

Jei tikėtume knygos autoriais, Amerikos lietuvių taryba (ALT'a) atstovauja „visų pažiūrų Amerikos lietuviams“, ji „yra nepakeičiamas autoritetas, kuris pajėgia jungti visus

⁹ J. Aičas. Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940—1944 metais. V., 1972, p. 128—158.

¹⁰ V. I. Leninas. Raštai, t. 1, p. 165.

¹¹ ALI, p. 487.

¹² Ten pat, p. 5.

¹³ J. Vaišnys. Vivos plango. — „Laiškai lietuviams“, 1970, Nr. 8; J. Kojelis. Laisvinimo politika ir Amerikos Lietuvių taryba. — „Aidai“, 1971, Nr. 1; V. Nakas. Tėvai, vaikai, politika. — „Akiračiai“, 1975, Nr. 7 (71); Ar tik ne velniui užrašome sielą. — „Draugas“, 1975.III.1; ir kt.

lietuvius kovai už tėvynės išlaisvinimą¹⁴. Tačiau objektyvi tos institucijos veiklos analizė rodo ką kita. ALT'ą sudaro anaipol ne „visų pažiūrų Amerikos lietuviai“, o buvusių buržuazinės Lietuvos partijų — tautininkų, socialdemokratų, krikščionių demokratų ir kt. — ultrareakcingosios skeveldros.

Dauguma ALT'os „veiksnių“ atstovauja patys sau, nes jų atstovaujamos organizacijos jau seniai nuėjo nuo istorijos arenos. To nebėgi nusišėpti net buržuazinės emigracijos spauda. „Aidų“ žurnalas rašė: „Gyvoms, pusgyvoms ir mirusioms organizacijoms ALT'oje atstovauja dažniausiai amžinai galiojančiais mandatais apsirūpinę žmonės (...).“¹⁵. Todėl ALT'a ten vadinama karštinčiumi, kuriam „dar leidžiama šiek tiek veikti, krutėti, bet niekas tam daug reikšmės neskiria“¹⁶.

Atskirame poskyryje „Istorijos“ autoriai liaupsina vadinamąją JAV lietuvių bendruomenę (LB). Tačiau jų nuomonė yra visiškai subjektyvi. Dėl nuolatinio karo, vykstančio tarp ALT'os ir LB, pastaroji buržuazinės emigracijos spaudoje vertinama taip: „LB organizacijos padėtis Jungtinėse Valstijose pasiliko tokia, kaip prieš tėvų valią gimusio vaiko: jis yra, su juo reikia skaitytis, bet geriau būtų, kad jo nebūtų“¹⁷.

Klerikaliniai autoriai ir padanges kelia Bendrąjį Amerikos lietuvių fondą (BALF'ą), kaip tariamai „lietuvių šelpimo“ organizaciją, kurią reakcinės emigrantų grupuotės įsteigė 1944 metais. Jau tada pažangiųjų JAV lietuvių laikraštis „Laisvė“ taip vertino šį „naujagimį“: „(...) ne Lietuvos šelpimas jam rūpi. Jam norisi surinkti pinigų savo nešvariai politiškai finansuoti“¹⁸. BALF'o veikla su kaupu patvirtino šį vertinimą. Tarybinėje spaudoje buvo išsamiai parodytas tikrasis politinis BALF'o veidas¹⁹. Juozas Mikuckis, ilgą laiką gyvenęs tarp „vaduotojų“, taip apibūdino moralinį BALF'o veidą: „Vakarų Vokietijoje, vėliau — Jungtinėse Amerikos Valstijose teko matyti daug įvairių veidmainių, bet tokių, kaip balfininkai, retai pasitaikė: jie buvo išsirinkę labiausiai vykusią — pagalbos artimam kaukę, ir tai padėjo apgauti daugelį žmonių“²⁰.

Labai rimtai knygos autoriai dėsto Vyriausiojo Lietuvos išsilaisvinimo komiteto (VLIK'o) istorijos bruožus ir vadina jį „Lietuvos laisvės kovos vieninga vadovybe laisvajame pasaulyje“²¹. Tačiau net iš buržuazinių emigrantinių šaltinių nesunku susidaryti tikrąją šios institucijos vaizdą. Autoriai nutyli, kad visus pokario metus VLIK'e, kurį sudaro įvairių buržuazinių nacionalistinių bei klerikalinių emigracijos grupuočių atstovai, vyko ir tebevyksta kova dėl šiltesnių vietų „tautos vadavimo“ biznyje. Blaiviau mąstantys buržuazinės emigracijos veikėjai atvirai rašo, kad VLIK'as „(...) niekada nebuvo tuo, kuo jis save laikė“, o jį sudarančios partijos „(...) yra išmirusių ir mirstančių lietuvių partijos“²².

Kaip matome, autoriai, vadovaudamiesi klerikaline orientacija, daug ką „pamiršo“ parašyti. Jie, įklimpę į subjektyvumą, visiškai atsiribojo net nuo savo aplinkos, t. y. buržuazinės emigracijos viešosios nuomonės.

Taigi, „Amerikos lietuvių istoriją“ geriausiu atveju galima vertinti kaip tam tikrą informacijos ir faktų šaltinį. Net buržuaziniai vertintojai, paprastai daug ką tokiems darbams atleidžiantys, apie ją rašė: „Knyga palieka įspūdžio, kad autoriai neturėjo tvirtos pažiūros į Amerikos lietuvių istoriją (...).“²³. Bėlieka pridurti, kad autoriai, apsiginklavę subjektyviosios sociologijos metodu ir klerikalinio antikomunizmo ideologija, nė negalėjo turėti „tvirtos pažiūros“ ne tik į Amerikos lietuvių, bet ir apskritai į istoriją.

Jonas Aničas

¹⁴ ALI, p. 557.

¹⁵ J. Kojelis. Laisvinimo politika ir Amerikos lietuvių taryba. — „Aidai“, 1971, Nr. 1, p. 34.

¹⁶ A. Tautvydas. Žvilgsnis į 1966 metus. — „Aidai“, 1967, Nr. 1, p. 35.

¹⁷ V. Vaitiekūnas. 1971 metai mūsų tautinėje politikoj. — „Aidai“, 1972, Nr. 1,

p. 44.
¹⁸ „Laisvė“, 1944.IV.12.

¹⁹ V. Miniotas. Atsargiai, Balfas! V., 1973.

²⁰ J. Mikuckis. Šioje ir anoje pusėje. V., 1973, p. 71.

²¹ ALI, p. 591.

²² F. Jucevičius. Tauta tikrovės ir mito žaisme. Putnam (JAV), 1970, p. 136.

²³ Vyt. Širvydas. Amerikos lietuvių istorija. — „Aidai“, 1972, Nr. 4, p. 211.

Lietuvos universitetas 1579—1803—1922, red. Pranas Čepėnas. Išleido Lietuvių profesorių draugija Amerikoje. Čikaga, 1972, 896 p., 1100 egz.

Recenzuojamą knygą sudaro keturios dalys. Pirmoje dalyje — „Lietuvos universitetų istorija“ — kiek apžvelgiama Vilniaus universiteto raida ir plačiai aprašomas Kauno universiteto buržuazinio laikotarpio gyvenimas ir veikla. Antroje dalyje — „Lietuvos universitetų veikla 1922—1944“ — atskiri autoriai, kurių dauguma yra buvę Teologijos-filosofijos, Humanitarinių mokslų ir kitų fakultetų dėstytojai, aprašo fakultetų, katedrų, studentų organizacijų veiklą. Trečią dalį sudaro buvusių Kauno universiteto dėstytojų bei keletu studentų atsiminimai. Knygos pabaigoje duota universiteto dėstytojų 1922—1944 m. publikuotų darbų bibliografija, reziumė anglų kalba ir kiti priedai, kas sudaro ketvirtą knygų dalį.

Būdingiausias knygos bruožas, o kartu ir didžiausias jos trūkumas — panaudotų šaltinių ribotumas bei vienpusiškumas. Ji parašyta, remiantis beveik vien universiteto išleistomis metinėmis apyskaitomis, kalendoriais. Žinoma, tai gana svarbus universiteto istorijos šaltinis, bet jo vieno nepakanka. Knygoje nepanaudota net to meto buržuazinė periodinė spauda, dauguma seimo stenogramų, jau nekalbant apie archyvinę medžiagą. Tik retkarčiais tesiremama tarybinių autorių darbais (Mažąja lietuviškąja tarybine enciklopedija, Z. Žemaičio, V. Lašo atsiminimais ir kt.). Nors autoriai atliko nemažą darbą, išaiškindami daug faktų, tačiau vis tik tai knyga mažai kuo panaši į mokslinį darbą. Tai daugiau savotiška universiteto gyvenimo kronika, kurioje faktai chronologiškai sudėlioti į atitinkamus skyrius. Antroje knygos dalyje fakultetų, katedrų aprašymai — tai universiteto apyskaitų santraukos. Kronikinį vaizdą mažai tepakeičia A. Rukšos baigiamosios pastabos, kurios dažnai tarsi pelais užpila istorijos mokslui vertingą grūdą.

Recenzijoje palieama tai, kas mums atrodo svarbiausia, esmingiausia.

Lietuva iš susikūrusių buržuazinių Pabaltijo valstybių universitetą įkūrė vėliausiai. Kodėl?

Tikroji universiteto įkūrimo vilkinimo priežastis, kaip rodo istorijos faktai, buvo klerikalinės valdžios pastangos atidaryti Lietuvoje katalikų bažnyčiai ir Vatikanui paklusnią Šveicarijos Friburgo katalikų universiteto tipo aukštąją mokyklą. Klerikalai ilgą laiką neturėjo tam Vatikano sutikimo. Jį gavus, klerikalinė Švietimo ministerija 1921 m. rugšėjo 14 d. Steigiamojo seimo švietimo komisijoje pareiškė numatanti steigti tik Teologijos, Sociologijos ir Medicinos fakultetus. Tai sukėlė pažangiosios visuomenės protestą. Ji reikalavo nedelsiant įsteigti universitetą su kraštui reikalingiausiais fakultetais — Teisės, Humanitarinių mokslų, Matematikos-gamtos, Agronomijos, Technikos ir Medicinos. Atskleisdamas klerikalų machinacijas, V. Čepinskis 1921 m. gruodžio 7 d. seime kalbėjo: „Dalykas yra tas, kad mūsų Švietimo ministerija (...) mėgsta veikti prie uždarytų durų. Neveikia taip, kaip reikalauja visa Lietuvos visuomenė, kaip nurodo mūsų ekspertai (...), bet pasikviečia savo žmones (...) ir su tais žmonėmis tydomis tariasi. Ir kada visuomenė pradeda kelti triukšmą, tad nedrįsta daryti žingsnių ir atvirai pasisakyti, prie ko jie eina (...). Manau, kad statuto ir šiandien dar nebūtų seime, jeigu (...) kitos visuomenės dalys nebūtų pakėlusios triukšmo“. Gaila, kad cituodamas šią V. Čepinskio kalbą, autorius „nepastebėjo“ minėtų žodžių.

Klerikalams įgyvendinti savo planus iš dalies trukdė ir pažangiosios mokslinės visuomenės iniciatyva 1920 m. sausio 27 d. Kaune įkurti Aukštieji kursai — pasaulietinės aukštosios mokyklos pirmtakas. Jie buvo Švietimo ministerijos nemalonėje, puldinėjami, šmeižiami, dirbo labai sunkiomis sąlygomis. V. Čepinskis seime skundėsi: „Man per visą savo gyvenimą nė vienam universitete neteko tokio sunkaus darbo matyti. Man neteko net vidurinės mokyklos matyti, kur taip sunkiai reikėtų vesti darbas“. Tačiau knygoje daugiausia kalbama apie Aukštųjų kursų darbą „lengvinusias aplinkybes“ (p. 150), o apie sunkumus nutylima arba pasitenkinama bendra fraze.

Iškreiptai nušviestas universiteto statuto svarstymas seime 1921—1922 metais. Jau pats skyrelio pavadinimas „Skirtingas paskirų mokslų vertinimas“ (p. 155) rodo, jog autorius siekia nukreipti skaitytojo dėmesį į šalutinius dalykus. Klerikalų pastangos įsteigti katalikišką, o ne valstybinį pasaulietinį universitetą pavaizduotos tik kaip nesutarimas tarp gamtos-technikos ir humanitarinių mokslų klasikinio mokymo šalininkų.

Negalėdami atvirai pasiekti savo tikslų, klerikalai mėgino Teologijos fakulteto katedras įsteigti ir Humanitarinių mokslų fakultete. Tai buvo užmaskuotas siekimas įdiegti universitete viduramžišką tamsybiškumą, visus kitus mokslus priversti tarnauti teologijai.

V. Čepinskis 1921 m. gruodžio 14 d. seime nurodė, jog „pas mus katalikybė barbariškame stovyje“. Dėl to „jie (klerikalai. — Č. M.) tokiu barbarišku būdu nori paimti jiems svetimą fakultetą į savo rankas ir nori universitetą sudaryti dar kitą universitetą, nori padaryti išimtinai katalikišką universitetą Lietuvai“. Demaskuotas buvo ir naujas klerikalų manevras — įsteigti „katalikišką“ fakultetą. 1922 m. kovo 22 d. seime buvo nurodyta, kad „čia yra aiškių pastangų, nuo kurių jokių būdu mūsų klerikalai nenori atsikratyti, taip sakant, tokiu maskuotu keliu padaryti universitetą katalikišką. Jie nori tuo būdu sudaryti mūsų universitete antrą universitetą, nelyginant kaip sudaryti valstybę valstybėje. Čia jie į tą katalikų universitetą įnešė visą eilę papildomų dalykų ir skyrių. Galimas daiktas, kad atsiras ir medicinos, ir gamtos, ir matematikos skyriai, ir tai vis bus katalikų fakultete“. Tačiau šių vietų seimo stenogramose „nepastebėjo“ nei A. Rukša, nei J. Grinius, tematęs tik „katalikų šviesuolių“ ir kunigo P. Būčio, S. Šalkausko ir jiems pritarusios krikščionių demokratų partijos geradarytę, kai šie atsisakė steigti katalikų universitetą, nes, girdi, „nenorėjo skaldyti negausių lietuvių mokslininkų jėgų ir apsunkinti kraštą finansiskai“ (p. 350).

Lietuvos pažangiosios visuomenės kovos dėka, kuri vyko ne tik seime, buvo įsteigtas pasaulietinis universitetas. Tai buvo didelis laimėjimas. Klerikalinė seimo dauguma buvo priversta jai reikalingas katedras sukelti į vieną, labiau apibrėžtą Teologijos-filosofijos fakultetą. Tačiau tai nereiškė, kad klerikalai atsisakė savo tikslų, tuo labiau, kad jų įgyvendinimui universiteto statute buvo paliktos didžiulės landoms, pirmiausia neribota fakultetų autonomija.

Knygoje nutylėtos Teologijos-filosofijos fakulteto pastangos įsigalėti visame universitete, kad šitaip būtų parengiami klerikalams ištikimi kadrai. Šio fakulteto filosofijos skyrius, teturėdamas 7 katedras, ruošė net 14 specialybių specialistus: filosofus, sociologus, psichologus, istorikus, geografus, liuanistus, vokiečių, prancūzų, lotynų, graikų kalbų, pedagogikos ir kitus specialistus.

Jų paruošimo lygis buvo žemas. Tai pripažino net buržuazinė spauda. Antai „Lietuvos aidas“ 1929 m. birželio 26 d. pastebėjo, kad „prieš kelias dienas vėl plačiai buvo skelbiami sąrašai istorikų, baigusių teologijos-filosofijos fakultetą. Atsižiūrint to fakulteto profesorių istorikų sąstato ir skaitomųjų kursų, negalima nesistebėti paplitusių „istorikų“ daugybe! Ir jie paleidžiami į pasaulį, kaip istorikai Lietuvos universiteto vardu! Jeigu jie būtų paskelbti istorikais teologijos-filosofijos fakulteto vardu — tad tegu jiems Viešpats padeda, bet kai skelbiama viso universiteto vardu, tai jau tenka raudonuoti!“

Nepaisant Teologijos-filosofijos fakulteto mokslinio nepajėgumo, 1928 m. Vatikanas jam suteikė teisę duoti mokslinį daktaro laipsnį ne tik iš teologijos, kanonų teisės, bet ir filosofijos, pedagogikos, psichologijos, istorijos, literatūros, sociologijos ir geografijos. Knygos bendraautorai, J. Grinius ir J. Eretas daug rašo, kaip ši „politikos apgulta mokslo tvirtovė“ „mokslo plotmėje jautėsi stipriai“ (p. 700, 701). Tą „stiprumą“ 1929 m. gruodžio 21 d. atskleidė liaudininkų laikraštis „Lietuvos žinios“: „Daktaro laipsniai suteikiami už darbus, kuriuose žiūrima ne dalyko esmės, bet kiek jįsai nesipriešina katalikiškai pasaulėžiūrai“. Vieną tokį „mokslinį“ darbą — šios knygos bendraautorio J. Griniaus „disertaciją“ — į dienos šviesą ištraukė „Lietuvos aidas“, 1929 m. birželio 26 d. rašęs: „Neseniai spaudoje labai plačiai buvo reklamuotas disertacijos gynimas tema „Milašius — poetas“. Prof. V. Mykolaitis, „vienintelis literatūros mokslo specialistas (nes antrasai tame fakultete dėstąs literatūrą prof. Eretas — visažinantis universalistas negali gi būti laikomas literatūros mokslininku)“, nurodė, kad „darbas parašytas paviršutiniškai, iš tuščių šukių sulipdytas, parašytas ne tema“. Tačiau, nepaisant specialisto neigiamos nuomonės, „vis tikslai literatūros nespecialistai už silpną teologišką studiją suteikia literatūros daktaro laipsnį!“ Tai sukėlė mokslinės visuomenės protestą. B. Sruoga rašė: „Milašius yra atvaizduotas katalikiškos pasaulėžiūros perspektyvoje (...), o kaip poetas net nenagrinėjamas“ ir kai ši darba „vadina literatūros studija, už ją suteikia literatūros daktaro laipsnį, tai mes, literatai, negalime nenusistebėti“ („Diena“, 1929.VI.16).

Knygoje iškreiptai aprašyta filosofijos skyriaus veikla po 1931 m. rugpjūčio 14 d. fakulteto reformos. J. Grinius daug rašo apie jo „restauravimąsi“, „žaidžų gydymą“, „daromas kliūtis ir naujus suvaržymus“, pamini švietimo ministro „nepasitenkinimą fakulteto dekanu P. Kuraičiu, kuris buvo daug nusipelnęs filosofijos skyriaus veiklai palaikyti“ (p. 361—366), bet „pamiršo“, kad reforma panaikino patį filosofijos skyrių. Išstūmę iš valdžios buvusius fašistinio perversmo bendrininkus, tautininkai patys buvo suinteresuoti sau ištikimų kadrų ruošimu ir ėmė riboti plačius klerikalų užmojus universitete.

Po reformos Teologijos-filosofijos fakultete buvo palikti tik 8 buvusio filosofijos skyriaus dėstytojai teologijos skyriui, motyvuojant tuo, jog mokykloms ruošiamiems dvasininkams būtinas visapusiškas išsilavinimas, žinios ne tik iš filosofijos, bet ir istorijos, literatūros, pedagogikos. Klerikalai tuo pasinaudojo neteisėtai išsaugoti kiek modifikuotą filosofijos skyrių, kuris neoficialiai veikė iki 1937 metų. Skyriuje 1931—1937 m. neteisėtai buvo rengiami visų aukščiau minėtų specialybių mokytojai, įsteigti nauji meno istorijos, žurnalistikos kursai. Daugiau kaip šešerius metus fakultetas dirbo, nenuėdamas universiteto senato patvirtinto regulavimo. „Tai yra didelės netvarkos įrodymas. — 1937 m. kovo 19 d. rašė švietimo ministras rektoriui. — Kai šitaip yra, (...) lengva padaryti iš įstatymo ribų iškrypstančių veiksmų... Tokių iškrypimų, net sunkių savo pasekomis, iš tikrųjų yra buvę. Pav., fakultetas įsisteigė universiteto statuto nenumatytus du skyrius, nustatė tiems skyriams statutu ir etatais nepagrįstus mokslų planus, duodavo tų skyrių baigimo diplomus bei pažymėjimus. Už tuos nelegalumus, kurie yra įvykę, pirmoje eilėje atsakingas fakulteto dekanas, bet dalis atsakomybės tenka ir fakulteto tarybai, rektoriui ir senatui“. 1937 m. balandžio 15 d. ir gegužės 13 d. universiteto senatas atmetė Teologijos-filosofijos fakulteto pateiktą tvirtinti regulaminą kaip prieštaraujantį universiteto statutui ir filosofijos skyrių pripažino neteisėtu. Švietimo ministerija nepripažino jį baigusiems mokytojams aukštojo mokslo cenzos. Tokių netikrų specialistų nelegalus filosofijos skyrius išleido net 71. Lietuvos vyskupams ir Vatikanui atkakliai reikalaujant, 1937 m. lapkričio 4 d. seimo priimtas universiteto statusas legalizavo filosofijos skyrių, tačiau Švietimo ministerija jam leido ruošti tik dvejų mokslo šakų specialistus — filosofijos ir pedagogikos.

Per visą fašistinės diktatūros laikotarpį universitetui grėsė autonomijos netekimas. Aprašydamas 1930 m. ir 1937 m. universiteto reformas, A. Rukša nurodo pakeitimus, pastebi autonomijos siaurinimą. Tačiau svarbiausiu reformų dalyku autorius laiko lėšų taupymą, uždaranč veterinarijos skyrių ir Evangelikų teologijos fakultetą, siaurinant Teologijos-filosofijos fakultetą, mažinant katedrų skaičių, etatus. Šitaip nutylimos tikrosios reformų priežastys, iškreipiama jų esmė, tikslai ir fašistinis pobūdis. Teisininkas prof. P. Leonas apie ruošiamą 1937 m. reformą, kuri visiškai sumažino universiteto autonomiją, rašė: „Universitetai ir jų autonomijos negali sutapti su diktatūros režimu. Diktatoriai nori būti arba bent mano esą neklystą žmonės. Universitetai dažnai paskelbia kitas nuomones. Tada diktatoriai stengiasi įvairiomis priemonėmis užkirsti kelią toms nuomonėms, (...) jiems nepalankioms mokslo tiesoms sklisti“ („Lietuvos žinios“, 1937.V.3). Universiteto autonomijos sumažinimas knygoje vertinamas teigiamai. Tai rodo tikrąsias autoriaus ir redaktorių pozicijas. Reikia pažymėti, kad prie universiteto autonomijos visiško susiaurinimo prisidėjo Teologijos-filosofijos fakultetas. 1937 m. kovo 27 d. tuo reikalu rektorius rašė P. Kuraičiui: „Pagaliau susilaukėme pono ministerio intervencijos. Iš viso tatau yra pačiam universitetui kenksminga, nes priežiūros organams rodo, kad universiteto veiksniai patys, be intervencijos iš viršaus ir iš oro, susitvarkyti nepajėgia, o toks įrodymas negali nekompromituoti akademinės savivaldybės, kurią mes branginame. Aš labai gailiuos, kad Teologijos-filosofijos fakultetas šiuo atžvilgiu blogai patarnavo akademinei savivaldybei“.

Knygoje nutylimas 1935 m. rugsėjo 27 d. statuto pakeitimas, kurį senatas įvertino kaip nepaprastai kenksmingą ir žalingą universiteto raidai. 1935 m. spalio 3 d. senato posėdyje rektorius pabrėžė, kad „paskelbtas nuostatas iš pagrindų laužo visą universiteto statuto konstrukciją, kardinaliai keičia universiteto plėtotės liniją. Šiuo atveju universitetas pastatytas įvykusio fakto akivaizdoje. Tai griežtai prieštarauja visiems iki šiol pakartotinai darytiems vyriausybės organų pareiškimams apie glaudaus kontakto ir (...) bendradarbiavimo reikalą vyriausybei su universitetu“. Beje, tai rodo ir A. Rukšos panašų tvirtinimų nepagrįstumą. Protestuodamas prieš šį fašistinės vyriausybės žygį, 1935 m. spalio 10 d. rektoratas pareiškė atsistatydinąs.

Buržuazinės valdžios „rūpinimąsi“ universitetu ryškiai rodo ir tai, kiek jam buvo skiriama lėšų. Knygoje pateikti tik pliki skaičiai apie kasmetines universiteto išlaidas, nutylint ar tų lėšų buvo daug, ar maža, ar jos galėjo užtikrinti normalų universiteto darbą, ar ne. Apibendrinamas tuos skaičius, A. Rukša pažymi, kad vyriausybė galėjo tik darbų eilę nustatyti, o universiteto samatos dydis visiškai nepriklausė nuo jos vykdomos politikos. Iš tiesų toks apibendrinimas yra tik buržuazinės valdžios, skyrusios universitetui lėšas, apologetika.

Faktai rodo, kad iš skiriamų lėšų universitetas vos galėjo egzistuoti. Pvz., universiteto taryba 1924 metams prašė 7 mln. litų, o išskirta tik 3 mln., 1925 m. — 8,5 mln., duota — 4,5 mln. lt. ir t. t. 1934 m. balandžio 28 d. priimtame „Senato memorandumė mokslininkams

tyrinėjimams lėšų klausimu" pabrėžiama, kad „vyriausybė kasmet vis labiau ir labiau mažina universitetui skiriamas lėšas ir, pvz., pastaraisiais dvejais metais jam skiriamomis lėšomis vargais negalais tegalima aprūpinti tik tiesioginį jaunimo mokymo darbą“, kad labai mažai duodama lėšų mokslo priemonėms ir beveik visai jų neskiriamą moksliniams tyrimams. Tuo tarpu buržuazijos diktatūros prievartos aparato stiprinimui lėšų negalėta.

Panaši plikų faktų apologetika pateikta ir dėl patalpų. Smulkiai aprašyti visi universiteto rūmai, jų plotas, Fizikos-chemijos instituto, Medicinos fakulteto, klinikų rūmų statybos. Pastarosios, be abejo, žymiai pagerino kai kurių fakultetų, ypač Medicinos, darbo sąlygas. Tačiau tai buvo tik antrame universiteto gyvavimo dešimtmetyje ir lieté ne visus fakultetus. Antai 1938 m. balandžio 28 d. senatas konstatavo, kad „technikos fakulteto padėtis patalpų atžvilgiu yra sunkiai pakenčiama ir neduodanti galimybės taip organizuoti ir plėsti darbą, kaip to reikalauja didėjančieji krašto reikalai ir tinkamas (...) inžinierių paruošimas“. Ypač sunki universiteto padėtis su patalpomis buvo pirmajame dešimtmetyje. Tačiau šio laikotarpio „ikyrėjusio“ patalpų klausimo autorius nenagrinėja. Tuo tarpu jis ypač ryškiai parodo buržuazinės valdžios skirtą dėmesį aukštajai mokyklai. Rektorių 1928 m. sausio 11 d. rašte švietimo ministrui nurodė, kad universiteto patalpose gali tilpti tik apie 1000 studentų, o jų yra daugiau kaip 4000; auditorijose užtenka vietos daugiausia 50 žmonių, o reikia sukimšti iki 500—600 studentų. Dar blogiau yra su kabinetais, laboratorijomis, kur susikimšę studentai alpsta nuo tvankaus oro; bibliotekos knygos sukištos koridoriuose, skaitykloje tėra tik 35 vietos ir t. t. Prorektoriumi „paskirtas vienas **kampas** buhalterijos kambarių, kuriame nuolatos dirba 4 tarnautojai ir lankosi (...) net pašaliniai žmonės. Tas **kampas** (...) pavestas ne vienam prorektoriumi: tuo „kambarėliu“, liuosu nuo prorektorius laiko, naudojasi kaipo kabinetu ir matematikos-gamtos fakulteto dekanas“. Vien gausybės straipsnių buržuazinėje spaudoje pavadinimai — „Ankštumas“, „Universiteto bėdos“, „Universiteto vargai“, „Užtroškęs universitetas“, „Gumanitarai alpsta“, „Teisininkai trokšta“ ir t. t. — rodo, kokiomis sunkiomis sąlygomis dirbo Kauno universitetas.

Knygoje visos studentų organizacijos vienodos kaip du vandens lašai. Nėra jokio skirtumo tarp reakcingiausių fašistinių, organizavusių žydų, lenkų studentų pogromus bei žydų persekiojimus ir pažangesnių, smerkusių fašistinį režimą. Visų jų veikla vienodai aukštinama ir idealizuojama. Komunistų veikimas universitete nutylimas. Neapsieita be pagražinimų. Antai A. Kučys teigia, kad universitetas „išsaugojo tradicinę vakarų universitetų autonomiją (...). Policija niekad neįeidavo į universitetus priklausančius rūmus sklaidyti studentų susirinkimo, ko nors areštuoti ar kitokiu būdu įsikišti į universiteto vidaus gyvenimą“ (p. 763). Tuo tarpu archyviniai šaltiniai rodo ką kita. Antai 1934 m. studentų socialistinėms organizacijoms minint Gegužės pirmąją, policija įsibrovė į universiteto rūmus, nutraukė minėjimą ir dešimtis studentų suėmė pačioje auditorijoje. 1934 m. gegužės 2 d. priimtame „VDU senato memorandumu vyriausybei dėl ginkluotos policijos žygių į universiteto pirmuosius rūmus“ pabrėžta, kad „ginkluota policija įsibrovė į universiteto pirmuosius rūmus be universiteto vadovybės žinios ir pradėjo ten savaip šeiminkauti. Toks policijos elgesys sudaro universiteto vadovybei visiškai neįmanomas sąlygas ištaigos rimčiai, disciplinai ir vidaus tvarkai palaikyti. (...) Įsibrovimas ginkluotos policijos į universitetą be pastarojo žinios yra universiteto autonomijos laužymas ir (...) iš pamatų griovimas universiteto vadovybės autoriteto, be kurio palaikymas universitete vidujinės tvarkos yra sunkus, beveik neįmanomas dalykas“.

Labai sunku rasti istorijos mokslui vertingą grūdą knygoje paskelbtuose atsiminimuose. Knygoje daug faktinių klaidų, apsirikimų. Neįmanoma čia jų visų suminėti, pažymėsiu tik keletą. 1931 m. rugpjūčio 14 d. reforma ne paliko (p. 189), o panaikino du skyrius Teologijos-filosofijos fakultete. Vykdamt ją, buvo atleisti ne 4 (p. 314), o 9 dėstytojai. Be paminėtų K. Pakšto, J. Ereto, M. Reinio ir A. Maliauskio, dar buvo atleisti J. Balčikonis, J. Grinijus, A. Gylis, A. Salys ir M. Račkauskas. Prof. K. Pakštas nuo 1931 m. nebuvo paskirtas Matematikos-gamtos fakulteto geografijos katedros vedėju (p. 314), nes visi etatai toje katedroje buvo užimti. Tik nuo 1932 m. kovo 15 d. jis buvo paskirtas šios katedros privatdocentu su docento atlyginimu iš zoologijos katedros vakuojančio etato, o šios katedros vedėju, einančiu docento pareigas, paskiriamas nuo 1932 m. spalio 1 d.

Baigiant būtina pažymėti, kad skaitytojas, juo labiau tyrinėtojas, daug vertingesnio istorijos mokslui ras, imdamas faktus iš pirmųjų šaltinių, t. y. iš paties universiteto dokumentų — apyskaitų, kalendorių, nors nesutrauktų į vieną knygą, negu naudodamas šį Kauno universiteto 1922—1940 m. veiklos atspindį buržuaziniame klerikaliniame veidrodyje.

Ceslovas Mančinskas